This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ॐ नमो गणेशाय॥ संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः तस्यैतद्द्वारं यदमावास्या चंद्रमा एव द्वारपिधानः॥१॥
स योऽमावास्यायामग्नी आधत्ते यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत तादृक्तत् एवं स्वर्गं लोकमियादेवं त
थामावास्यायामाधत्ते॥२॥ अथ यो नक्षत्र आधत्ते यथा पिहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रपित्सेत् स जिह्मः पुरः स्या
देवं तादृग्यो नक्षत्र आधत्ते तस्मान्न नक्षत्र आदधीत॥३॥ यदहर्वै न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदह
रुपवसेत्तद्धि ह्येष इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति॥४॥ स वै देवा वसंति॥ सर्वाणि भूतानि सर्वा दे
वताः सर्वस्त्वेव सा विश्रामाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि छंदांसि ५ स यत्सर्वेषु ह वा अस्यादावसु सर्वेषु दे
वतासु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु पृष्ठेषु सर्वेषु छंदःसु अग्नी आहितौ भवतः य एवं तामावा
स्यायामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नी आदधीत ६ यास्मो विशाखस्थामावास्या तस्यामादधीत सा रोहिण्या

स यद्घृत आत्मा वै प्रजापतेः शावाराद्धि एषात्मन्यावित प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठ यमावास्यायामाधेयद्रूपं त
स्मादमावास्यायामेवाग्नी आदधीत पौर्णमास्यामारभेत तामावास्यायां दीक्षेत ७ ब्राह्मण... मंत्रिवा एत
द्यज्ञं यादनं तत्रातयं ये वराजानमति ... एवेति तत्रै घृतिय तस्मात् ८ सं ज्ञपयं त्रिविशास्माति तत्वं तु लूस्ननमस
वास्या दृषदुपला स्यात् ७ हविर्यज्ञं मन्यंति ... त ८ हत्वा यज्ञं अमावस्या नोऽरतो नूत ८ स्विं च यद्विवीया
नि यज्ञस्य मतत प्रजायातन दृशताऽऽकृतीः मंथ्यादाय द्याम्या चषकृक्रियाता २ अयं वै यज्ञो योऽयं पवते
सोऽयमेक इवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः स एवं ह्य कृतैः प्राणे स्वे योनेरधि जायते
तस्य षोडशात्तरा विराक्षेषा संपन्नयज्ञः ३ अथो अपि न वसुः तं न्यूनां विराजं करोति प्रजननाय न्यूना
द्वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते सैषा संपन्नयज्ञः ४ अथो अप्येकातिरिक्ताः ... सा प्रजापतिमत्यतिरिच्यात सैषा

K S U LIBRARY RAMTEK 441106 M1121 Dist Nagpur
Checked 2012
M1121
Acc No 2041
Title:- शतपथ ब्राह्मण
Subject:- वेद
पत्र: 54
(1)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संपन्नयज्ञः ॥५॥ अथो अपि द्वे अतिरिक्ते स्यातां । द्वे द्वे वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते । स एषा संप २
न्नयज्ञः ॥६॥ अथो अपि तिस्रो ऽतिरिक्ताः स्युः । द्वे ह मिथुनं प्रजननमथ यज्जायते तत्तृतीयं । स एषा संपन्नयज्ञः ॥७॥
अथो अपि चतस्रो ऽतिरिक्ताः स्युः । तद्यथैकैकं वै तत्सर्वं यो वा इमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकांस्त्रिवृतिराप्नोति प्रजाप
तिं चतुर्थी मा ल्लोकांश्चतुर्थं स प्रजापतिमेवैतच्चतुर्थ्याप्नोति स एषा संपन्नयज्ञः ॥८॥ स यद्यप्याप्नुयान्नं तद्गुनाः । स्याय
स्यायत्संवत्सरतिरिक्तं तदतिरिक्तं । स्यायज्ञः । स एषा वदशाद्युषिसं पादषाद्वि । दशाद्यामषा सदस्रात् ॥९॥ अजि
वा एतत्क्षवं ति । ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजीत स चेत्पंचदश वर्षाणि यजेत तेषां पंचदशानां वर्षाणां त्रीणि च
शतानि षष्टिश्चापौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च विंशतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्तद्रात्रीराप्नोति ॥१०॥ अथा
१ पराणि पंचदश वर्षाणि यजेत । तेषां पंचदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चापौर्णमास्यश्चामावास्या
२

श्च त्रीणि च शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति तावद्वै संवत्सरमाप्नोति ॥ मर्त्या ह वा अग्रे देवा
आसुः । स यदैव ते संवत्सरमापुरथामृता आसुः सर्वं वै संवत्सरः सर्वं वा अक्षय्यमेतेना हास्याक्षय्यं सु
कृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥११॥ स आजिसृतामेकः । य एवं विद्वांस्त्रिंशतं वर्षाणि यजेत तस्मादु त्रिंशतमे
व वर्षाणि यजेत यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पंचदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा संपद्यते यद्
द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये अत्रो एव खलु सा संपद्भवति ॥१२॥ ब्राह्मणम् ॥ स पौर्णमासानन्तरं इं
द्राय विमृधे ऽनु निर्वपति । तु नयथोध्येयनत अमावास्यानन्तरं अदित्यै चरुमनु निर्वपति । तन यथेष्टं येवं यज
ता । स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधे ऽनु निर्वपति इन्द्रो वै यज्ञस्य देवताथैतदग्नीषोमीयं पौर्णमासं ह
विर्भवति तत्रानेजायत्वेति किं चन क्रियते । एतेना हास्यैनासं प्रदं हविर्भवत्यातन संज्ञो यज्ञो ऽयत्य विमृधत्वे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

(2)

ति सर्वा उ हि सृष्मेनाष्टः पौर्णमासेन हेति॥२ अथ य दामावास्येन इष्ट्वा अदित्यै वरु मनु निर्वपात्य षंवास्मा मा रा
जा देवानाम न्नं यद्वै द्रमाः स यात्रैष एता७ रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चा दृदृशोत नि तदनेव हविर्न वतित नाप्र
तिष्ठितमित्यर्थ व दृ थि यदि दितिः स्य य मद्यास यं प्रतिष्ठितोता ना हास्यैत दुद्धेव हविर्न वत्यात न प्रतिष्ठितमेन
क्तु त यस्माद नु निर्वप यथ यस्मान्नानु निर्वपेत्॥३ स य त्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधे नु निर्वपति सं इन्द्रो न
यज्ञो सदिति सा वा वि य ज्ञ इं द्रस्यैव स य स्मा वा य ज्ञ इं द्रस्यैव ता ना हास्यैता स्य इ ७ हविर्न वात्यात न स्सेन्द्रो यज्ञ॥४
अथ य दामावास्येनेष्ट्वा अदित्यै वरु मनु निर्वपत्यामावास्यै वा अनु निर्वाप्ये पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रमहन्स्म
स्मा एतद् वैत्रं जघ्नुषे देवा एतद्धविरनु निरवपन्न्यदामावास्यै किं मन्नु निर्वाप्ये स्तु नु निर्वाप दिति तस्मान्नानु नि
2 र्वपेत्॥५ स य त्पौर्णमासेनेष्ट्वा अथान्यद्धविरनु निर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाथान्यद्धविरनु निर्वपति द्विषंतं७ हस

3

प

आ तृव्यं प्र स्तु वृ यात स्य पौर्णमासेन वा पौर्णमासी यजत आत्मामावास्येनामावास्या मस प न्नाहे वाच्या नु
पो बाधा श्रीर्न वति॥६॥ पौर्णमासेन वा देवाः पौर्णमासी यज मा ना २ आमावास्येनामावास्यां तिप्र एव पाप्मा
नं नम पा घ्नत ते प्रे प्रजा यंत स याहे वै विद्वान्पौर्णमासेन वा पौर्णमासी यजत आमावास्येनामावास्यो ति
प्र एव पाप्मान मप हत ते प्र प्रजा यात स य द नु निर्वाप दृ घा दक्षिणां ना दक्षिण ७ हविः स्या दिति ई
पूर्णमासत्या हीं वि षा दक्षिणाय दश्वाहार्य इति अनु निर्वाप्यस्या यास्तु दिति य्य ७ ब्राह्मण॥२ ताद्धैक इष्टिं प
वसन्ति। श्वो ना दात त्प त्र स्थं वा ह ता र नि ज्ञयि वा यो ता पव सं त्य थे न घ्नता स्तु दिति स य द्व ष्टही त ७ हविस्स
दिया त्प्रज्ञा त मे व त दोष व द्भत चर्या य त्सर्वे ष्क ई र्य दधि हवि रातैव नं त कुर्वंति प्रति प्रस्थं चंति वसां ष्टा नु
न र पाक कुर्वंति॥॥ ता न परा स्कं पर्श शाखया पा करोति॥ न घथे वादः प्रज्ञात मा मावास्य ७ हविरा रव मे वत द्ध्रु

(3)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽनववर्यं वानादाशा॥७॥ स तं गृहीत्वा हविरस्मुद्दियादितरथो तर्हि किंयीद्दतान वतं तुलाकुफली स्तता कृ वास्ये
णीया॥७॥ सस्नान स्नाय दाग्नेष्टाकपालं पुरोडाशा॥७॥ अपयति॥२॥ अथ यत्सांनाय्यं घृ। दुग्धं दधि तदिंद्राय प्रदात्रे यत्त
नीं दुग्धे विस्रावञ्चिपिविष्टाय तांस्तेंदुलांश्च तव रु॥७॥ अपयति व रुरु ह्येव स यत्र क्व च तेंदुलाना वपति॥१ तं घाद
वं भवति। एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चंद्रमास्स मतद्गुपेक्षी त्तम पारासी त्तमस्मा अग्निर्दाता ददातीं द्रः प्र
दाता प्रयच्छति तमस्मा इंद्राग्नी यज्ञैदत्त सेनं द्राग्नि त्यां दत्तेन यज्ञेन यज्ञातत्थय द्विस्त्रावञ्चिपिविष्टाय तियज्ञो
वै विष्णुरथ यच्छिपिविष्टायेति यत्तुपेक्षी त्तमपाराक्षी त्तं छिपितमिव यज्ञास्यक्तं भवति तस्माच्छिपिविष्टायेति तत्रो
यच्छकुयात्र द्दघान्नादक्षिणा॥७॥ हविः स्यादिति ह्याकुरथ यादेवानादियादयोपवसेत्॥४॥ ब्राह्मणी॥४॥ अ घ्रा मा वा
स्येति मन्यमान उपवसति। अथैष पथ्या द्दद्दरोस हिष्पदियः सा स यजमानस्य पशुन स्याच्चातत दपशव्य॥७॥ स्या ४

५
दप्राय श्चित्तिर्न्न तरत तस्मा दुहेत त्रुपावयं द मस्मादिति॥१॥ छायामुपसर्पति। एतानो हि तद्दुप तपदास्य त्तते अत्तु
चित मित्यतमुद्देवितरा च हाता॥२॥ रा द्दा श्चोंद्र मसहरति। चंद्रमा वै सोमो देवानामन्नं तौ पौर्णमास्यामति तुएवं तिस्म
परपाक्ततपर्ण्डषधीः प्रविशति पशावा वा अपत्रुषधीर दे तिताद नमेता॥७॥ रात्रिं पशुस्थाः सेन यति॥७॥ सोऽघा मावास्यति
मन्यमान उपवसति। अथैषपथ्याद्दद्दरोत घुजमाना यज्ञपथ्यादेति तदाङुः कथं कुर्यादिद्धायज्ञपथा घुजे
ता॥३॥ न यजेता॥३॥ इति यजेत्ता हैव न ह्यन्यदपकर्मणा भवति अः अवएविषज्याया नु दति स त्रा मा वा स्या विधेना वे
क्षा थेष्टिमनु निर्वपति तदहार्विवस्वावा॥४॥ तस्यै त्रीणि हवी॥७॥ षि भवंति। अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम
मिंद्राय वृत्रघ्न एकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं॥५॥ स यदग्नये पथिकृते निर्वप
ति। अग्निर्वि पथः कर्त्तास्ति यस्माद्देवादा यजमानो यज्ञपथादेति तमेनमग्निः पथ्यानमापाद यति॥६॥ अथ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

र

यदिंद्राय वृत्रघ्ने। पाप्मा वै वृत्रो यास्या त्रातव्रीयियचा तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोस्तमतदिंद्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मा
नं वृत्रं० हंति तस्मादिंद्राय वृत्रघ्ने।० अथ यदग्नये वैश्वानराय। द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति यत्र वा
इंद्रो वृत्रमहंस्तमग्निना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य सर्वं पाप्मानं० समदहत्तथो एवैष एतदिंद्रेणैव वृत्रघ्ना
पाप्मानं वृत्रं० हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति तदस्य सर्वं पाप्मानं० संदहति स यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या य
जते न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते।० तस्यैष एव द्वादशमासिमेभ्यो नवैति। तपा० श्रु देवता यजति याः कामयते
ताया ज्यानुवाक्याः करोत्येवमाज्यभागाविव० संयाज्ये० तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति। धन्वनावै श्यानं बाधात त
देतमेवितद्बाधते य त्रिसृधन्वं दक्षिणां ददाति।। ० दंडं दक्षिणां ददाति। दंडनो वै श्यानं बाधं ततहतामेवितद्बाधत
य दृंडं दक्षिणां ददात्येषा न्वादिष्टा दक्षिणा दद्यात्ववाश्चा मधून्यद्याद् तरा दक्षिणा स्त्रा सो यश्चश्च घेतसादेषा ५

प

पशज्ञेष्टिस्त्रयाश्चन स्तुद्रष्टो यजाते वा।।१ ब्राह्मणं।।५ आपो ह वा इदमग्ने सलिलमेवास ता अकामयंत कथं नु प्र
जायेमहीति ता अश्राम्यंस्ता स्तपोतप्यंत तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमांडं० संबभूवाजातो ह तर्हि संवत्स
र आस तदिदं० हिरण्मयमांडं यावत्संवत्सरस्य वेलां तावत्पर्यप्लवत।।१ ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत्तु स
प्रजालँपति। स्तस्मादु संवत्सर एव स्त्री वा गौर्वा वडवा वा विजायते संवत्सरे हि प्रजापतिरजायत स इदं०
हिरण्मयमांडं व्यरुजन्नाह तर्हि काचन प्रतिष्ठास तदेनमिदमेव हिरण्मयमांडं यावत्संवत्सरस्य वेलासी
त्तावद्बिभ्रत्पर्यप्लवत।।२ स संवत्सरे व्याजिहीर्षत्स भूरिति व्याहरत्सेयं पृथिव्यभवद्भुव इति तदिदमंतरिक्ष
मभवत्स्वरिति सासौ द्यौरभवत्तस्मादु संवत्सर एव कुमारो व्याजिहीर्षति संवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत्।।३ स
वा एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव। प्रथमं वदन्प्रजापतिरवदत्तस्मादेकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति।।४।। (६)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तानि वा एतानि । पंचाक्षराणि तान्पंच र्त्तूनकुरुत त इमे पंचर्त्तवः स एवमिमांल्लोकाञ्जातानभि संवत्सरे प्रजा
पतिरभ्युदतिष्ठत्तस्मादु संवत्सर एव कुमार उत्तिष्ठासति संवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ।५। स सहस्रायु
र्जज्ञे स यथा नद्यै पारं परापश्येदेवं स्वस्यायुषः पारं पराचख्यौ ।६। सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । स आत्मन्ये
व प्रजातिमधत्त स आस्येनैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानां देवत्वं यद्दिवमभिपद्यासृ
ज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवेवास तद्वेव देवानां देवत्वं यदस्मै ससृजानाय दिवेवास ।७। अथ योऽयमवा
ङ् प्राणः । तेनासुरानसृजत त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय तम इवास ।८। सोऽवेत्पाप्मा
नं वा असृक्षि यस्मै मे ससृजानाय तम इवाभूदिति तांस्तत एव पाप्मनाविध्यत्ते तत एव पराभवंस्तस्मादाहुर्नै
तदस्ति यद्दैवासुरं यदिदमन्वाख्याने त्वदुद्यत इतिहासे त्वत्ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मनाविध्यत्ते तत एव परा

६

८

भवन्निति ।९। तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तं न त्वं युयुत्से कतमच्चनाहर्न तेऽमित्रो मघवन्कश्चनास्ति मायेत्सा ते या
नि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं न नु पुरा युयुत्स इति ।१०। स यदस्मै देवान्त्ससृजानाय दिवेवास तदहरकुरुताथ यदस्मा
असुरान्त्ससृजानाय तम इवास तां रात्रिमकुरुत ते अहोरात्रे ।११। स ऐक्षत प्रजापतिः सर्वं वा अत्सारिषं य इ
मा देवता असृक्षीति स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्संवत्सर इति स यो हैवमेतं संवत्सरं सर्व
त्सरं वेद यो हैनं पाप्मा मायया स्पृशति नादिन ।१२। सोऽभिभवत्यथ यमभिचरत्यभि हैवैनं भवति य एवमेतं
संवत्सरं सर्वत्सरं वेद ।१३। स ऐक्षत प्रजापतिः इमं वा आत्मनः प्रतिमामसृक्षि यत्संवत्सरमिति तस्मादा
हुः प्रजापतिः संवत्सर इत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत यद्वेव चतुरक्षरः संवत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापति
स्तेनो हैवास्यैष प्रतिमा ।१४। ता वा एताः प्राजापत्यरभिदेवता असृज्यन्ताग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ।१५।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्राधा ८

ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता यथा नद्यै पारं परापश्येदेवꣳ स्वस्यायुषः पारं पराचख्युः ॥१५॥ ता अर्वन्त्सः आथ्य त्स्य
कामत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्ट्वा कामयताहमेवेदꣳ
सर्वꣳ स्यामिति स आपोऽभवदापो वा इदꣳ सर्वं ता यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो ह्यपीहाभिखनन्नप एवाभिविन्दत्य
रमाद्वा एतस्थानाद्वर्षति यद्दिवस्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥१६॥ स परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत् । कामप्रं वा अहं
यज्ञमदर्शं तेन त्वा याजयानीति तथेति तमयाजयत्स इष्ट्वा कामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स प्राणोऽभ
वत्प्राणो वा इदꣳ सर्वं प्राणो वै प्राणो योऽयं पवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्यदिदं वै वेद स्थापयतीति यद्धि किं च प्राणि
स प्रजापतिस्तस्माद्देवमेतं प्रजापतेर्दृष्टिं वेद आविरिव हैव भवति ॥१७॥ स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीदन्
नेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं परमेष्ठ्ययीयजदिति तथेति तमयाजयत्स इष्ट्वा कामयताह ७

प

मेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स वागभवद्वाग्वा इदꣳ सर्वं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति ॥१८॥ स इन्द्रोऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्र
वीदनेन वां कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजयत्ता
विष्ट्वा कामयेतामावामेवेदꣳ सर्वꣳ स्यावेति तयोरन्नाद एवान्यतरोऽभवदन्नमन्यतरोऽन्नाद एवाग्निरभवद
न्नꣳ सोमोऽन्नादश्च वा इदꣳ सर्वमन्नं च ॥१९॥ ता वा एताः पञ्च देवता एतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त ता यत्कामा
अयजन्त स आभ्यः कामः समार्ध्यत यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥२०॥ ता इष्ट्वा प्रा
चीं दिशमपश्यन् । तां प्राचीमेवाकुर्वत सेयं प्राच्येव दिक् तस्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्पन्ति प्राचीꣳ ह्येताम
कुर्वीता । पिनामितः ऊर्ध्वीमहीति तामूर्ध्वामकुर्वत मां खल्वूर्ध्वां पश्येमेति सासौ द्यौरभवत् ॥२१॥ अथ दक्षि
णां दिशमपश्यन् । तां दक्षिणामेवाकुर्वत सेयं दक्षिणैव दिक् तस्मादु दक्षिणत एव दक्षिणाग्नेः पतिष्ठन्ते द

(7)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षिणातास्ववाजंति दक्षिणा॥ ते तामकुर्वीतापि नामितः ऊर्ध्वी महीतिर्ते लोकमकुर्वतेमं खलु लोकं पश्चप
श्यति तदिदमंतरिक्षमजव दक्षिण लोकः सायथा हि वयं प्रतिष्ठा विरस्मिंल्लोके पृथिव्येव मुदे हि विश्वा प्रतिष्ठा वि
रसुष्मिंल्लोक इदमंतरिक्षं॥ स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति तस्मादाहुः परोक्षमसौ लोक इति॥२२ अथ प्रती
चीं दिशमपश्यन्। ता मा शाम कुर्वत तस्माद्यस्माद्धृ आविंदत एतामेवातन दिशमपश्यत्॥ ते तामकुर्वीतापि
नामितः ऊर्ध्वी महीतिता॥ श्रियमकुर्वतेमां खलु श्रियं पश्यामतिं स यैं पृथिव्यन्नवद्वीवङ्श्रियं तस्माद्योस्येन्नमि
ष्टं विंदत स एव श्रेष्ठो भवति॥२३ अथोदीचीं दिशमपश्यन्। तामुपोऽकुर्वतापि नामितः ऊर्ध्वी महीतिते धर्म
मकुर्वत धर्मो वा आपस्तस्माद्यदेमं लोकमाप आगच्छंति सर्वमेवेदं यथाधर्मं भवत्यथ यदा वृष्टिर्न भवति
बलीयानेव तर्हि बलीयस आददते धर्मो ह्यापः॥२४ ता वा एता एकादश देवताः पंच प्रयाजा आज्यभा

गौ स्विष्टकृत्त्रयोऽनुयाजाः॥२५ ता एकादशाहुतयः। एताभिर्वा आहुतिभिर्देवा इमाँल्लोकानजयन्नेता
दिग्भ्यस्तथो एवैष एताभिराहुतिभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येता दिशः॥२६ स तस्यां वा अंतरदिशः। त एव चत्वारः पत्नी
संयाजाः अवांतरदिशो विदे वा चत्वारः पत्नीसंयाजा इति यज्ञ यन्नवांतरदिश एवैष एतेर्जयति॥२७ अथे
डा॥ अन्नाद्यामेवैतया देवा अजयंस्तथो एवैष एतयान्नाद्यमेव जयत्येषा न्वादेवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सं
पत्॥२८ अथाध्यात्मं। पंचामे पुरुषे प्राणा स्नातवर्जं चक्षुस्त एव पंच प्रयाजाश्चक्षुषी वा आज्यभागौ॥२९ अयमे
वावाङ् प्राणः स्विष्टकृत्। स यत्तमन्त्यं देवतरां यत्रा आहुतिभ्यो जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वं प्राणा बीभ
त्सेत यः स्विष्टकृतमावीपा॥ हविषा॥ समवद्यति तस्मात्किं च किं च विमान्प्राणानाप्यद्यत एतमेव तत्र सैवं
॥ समवैति॥३० त्रीणि शिश्नानि त एव त्रयोऽनुयाजाः स यो यं वर्षिष्ठमनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नं तं वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१

अनवानन्याद्वियाज्ञ्याथोहास्यैतदमृ अंतवतीति ॥ २१ ॥ सा वै समंत दवान्या नुा एकं ७ ह्येतस्य पर्वयिद्पुर्व
फाउंच्यामूत्सोविवतिष्ठेल्लांम्छतबा तस्मादेतदुअ तिष्ठति प घातिबतस्मा सन्तदवान्यात् ॥ २२ ॥ द्वौबाहू वाज
हूत एवव वारः पत्नीसंयाजाः प्रति छायमेव प्राणइडाम त्रोनाथेोजुहोतियसा पूदग्मेव तस्मादयमनव
तृप्तः प्राणः ॥ २३ ॥ अस्थेव याज्यानुवाक्याः मा ७ स ७ हविस्तन्मितं छंदोयघाज्यानुवादं क्यास्ततस्मादु समा
वीत्यवास्थीनि मघृत अरूप तअतर्व त्यथय कूर्मय इव वहविर्ष्ट कता तिक्नीयइव चतस्मादु मा ७ सान्येव
मेधातामेधेति मा ७ सानि हरूपतः हरूपंतितिनोतनयज्ञेनयो कामयात दवतो नो यजतियस्यैह चित्र
वति ॥ २४ ॥ तावा एताः अनपोर्ब्बे यो आकृताया अवंतिस यावेतासा मा पाद्रु रयथै कर्मणं ७ शृणियात्प्रा
णंवानिर्दिएपादर्वं तदन्यान्यव हवी ७ ष्युपवाक्रियांतु पवक्रियांत ॥ २५ ॥ ता वा एताः षोडशाकृताया अवंति –

९

५

षोडशाकलोवैपुरुषः पुरुषोयज्ञस्तस्मात्षोडशाकृतायाअवंति ॥ २६ ॥ ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ तद्वा आदात्रातापायनउवाताय
दिनाश्नातिपितृदेवत्यो भवतियघ्नश्नाति देवानत्यश्नातीतितदाहैतमश्नीयादितिनत्वेवाचापयेति ॥ १ ॥ सयदियत्पा
श्यात्तृषधीरश्नाति ॥ ऊराडाराद्यामेधमश्नातियघारण्याऽऽषधीरश्नातिबर्हिषामेधमश्नातियदिवानस्पत्यमश्ना
तीध्मस्यमेधमश्नातियदिपयः पिबतिसान्नाय्यस्यवाज्यस्यवामेधमश्नातियघपः पिबति प्रणीतानांमेधमश्नाति
यदिनाश्नातिपितृदेवत्योभवति ॥ २ ॥ तदाहुः । किमयनमितिस्त्रय ७ हो वा लरात्री अग्निहोत्रेजुहुयात्सयद्वा
प्राश्नातितनापितृदेवत्यो भवत्याहुतिर्वा एषायद् वेतामालीमानाहुतिं जुहोतितनारातषांमक्षं नो
नाश्नाति ॥ ३ ॥ रात ह वैरात्री । सर्वा रात्रयः समवयंतिया आधस्यमाणपस्तस्य रात्रयस्ताः सर्वाः । पोर्णमासी ७ समव
यंतिया अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वा अमावास्या ७ समवयंतिसयोहैवं विद्वानमायस्युपवसत्येजुहोतिसर्व

९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दाहैवास्यैष ७ कृतं भवति॥४॥ ब्राह्मणं॥७॥ देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा अतिमाने
नैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते अतिमानेनैव परा बभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हि
तन्मुखं यदतिमानः॥ अथ देवाः । अन्योन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हैषामास य
ज्ञो हि देवानामन्नं॥२॥ स देवेभ्य आत्मानं प्रदाय । अथैतमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञं तस्मादाहुः प्राजापति
र्यज्ञ इत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत॥३॥ स एतेन यज्ञेन । देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत स यद्व्रतमुपैति यथैव त
त्प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं प्रायच्छदेवमेवैष एतद्देवेभ्य आत्मानं प्रयच्छति तस्माद्व्रतं यत एवैतां ७ रात्रिं वि
वशिष्यद्यथा हविषा चरेदेवं ७ हविर्ह्येष देवानां भवति॥४॥ अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य आत्मानं
निष्क्रीणीते यथैव तत्प्रजापतिर्निरक्रीणीतैवमथ यद्धविर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञं निष्क्रीणाति हविरनुवाक्य ॥१०

यानुवाक्यामवदानेनावदानं याज्यया याज्यां वषट्कारेण वषट्कारमाहुत्या तस्या आहुतिरेवानिष्क्रीता भवति प्रस
यथाय प्रत्नमिद्धिः एवमस्यैष यज्ञानां भवत्याहुतिमेवान्वाहार्येण निष्क्रीणाति न घा दतद्धीनं यज्ञस्यान्वाहरति त
स्मादन्वाहार्यो नामैव स्वाहास्यैष सर्व एव यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष हवि यजमानस्यामुष्मिँल्लोक आत्मा भवति य
ज्ञः सह सर्वतनूरेव यजमानो अमुष्मिँल्लोके संभवति य एवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते॥ ब्राह्मणं॥७॥ त्रिर्ह वै
पुरुषो जायते एतन्न्वेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं यज्ञ उपनमति स यद्यजते तद्द्वितीयं जायतेऽथ यत्र
म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधति स यत्ततः संभवति तत्तृतीयं जायते तस्मात्त्रिः पुरुषो जायत इत्याहुः॥
तावा एता एकादश सामिधेनीरन्वाह दश वा इमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता
वान्वेव पुरुषस्यादनं जनयत्यथ यद्द्वादशी सामिधेनी भवत्याः सा प्रतिष्ठा तादनं जनयित्वा प्रतिष्ठापयति २ नव प्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वस्य व्याप्तत्यै । नवा अमी पुरुषे प्राणास्तदेनं द्वितीयं जनयत्याश्रावणं प्रत्याश्रावणं सा प्रतिष्ठा यद्य दे
वादः स्पृष्टौ ज्ञान्मा घारेणेनादेवं नं तृतीयं जनयति पत्नीसंयाजा एव नत्र प्रतिष्ठा ॥३॥ त्रिर्हि वै पुरुषो जायते एवमे
वैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति ताभ्यामेकादशानां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ॥४॥ ताः पंचदश सामिधेन्यः आघारावाघारौ पं
च प्रयाजा इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च तास्त्रयोदशाहुतयो याद्देवादः पत्नीसंयाजेषु सं
प्रतिक्रामति समिष्टयजुश्च ॥५॥ ताः पंचदशाहुतयः ताः सो पंचदशानामाहुतीनामेता अनुवाक्या एताः पंचदश
सामिधेन्य एतासामनुवाक्यानामेता याज्या य एवात्र मंत्रो याज्या निगदस्तद्याज्यारूपमात्मनो हास्यैता आहु
तयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्ति य एताभिः सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता अनुवाक्यायाज्यवत्य आहुतिभिर्य
जन्ते वेति ॥६॥ ब्राह्मणम् ॥५॥ गायत्रीमनुवाक्यामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय इमे लोका इमानेवैतल्लोका

११

प

न्द्वाः प्रत्यष्ठापयन् ॥१॥ अथ त्रिष्टुप्सा देवता याऽऽराद्धयस्य यद्वै याऽऽहवम आविलोका इमा आदेवता एवमु हैक आ
विलोकास्ताश्चादेवता यष्टुता देवता याऽऽराद्धयते ॥२॥ अथ ब्राह्मणैव पराधमगछत्पराधं ज त्वै न्तत कथंत्विमां लो
कौ प्रत्यवेयामिति तद्वास्यामेव प्रत्यवेक्षूपणावेव नाम्नाव सयस्य कस्य च नामास्ति तन्नामय त्र्य अपि नाम मन्त्रा
स्त्रियच्छन्द्रूपेणेदं रूपमिति तद्रूपामेतावद्वा ताजयति ॥ चतुष्पदा वै त्रिष्टुब्वतुष्पादाः पशवस्तत्पत्स्मानेव
तादेष्वलोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः पश्यष्ठापयन् ॥४॥ घ द्वारा वषट्कारः । द्विपाद्वै पुरुषस्तत्पुरुषामेवैतद्विपाद
मेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥५॥ सायं द्विपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित एव मा मावेष एतं लोकान्प्र
तिष्ठापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति पशुषु प्रतिष्ठितेष्वात्मानं प्रतिष्ठापयत्येवमेष पुरुषः प
शुषु प्रतिष्ठिता य एवं विद्वान्यजति ॥६॥ अथ यद्वषट्कृते जुहोति । एष वै वषट्कारो य एष तपति स एष मृत्युस्तदेन

11

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुपरिष्टान्मृत्योः संक्रामति तादनमाता जनयति । स एवैतं मृत्युमतिमुच्यते । यज्ञो वा अस्यात्मा भवति न यज्ञ एवत्वै
तं मृत्युमतिमुच्यते ए ता नाहास्य सार्वयज्ञ क्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः । ५ अथ या अमृता आकृतिं जुहोत्येषा दैवास्य
स्याकृतिरमुष्मिंल्लोक आत्मा भवति स यदेवं विद्वानस्माल्लोकात्प्रैत्यथैनामेषाकृतिरेतस्यापृष्ठेन्नन्त्याक्क यत्वे ह्यहं वै
त इहात्मास्मीति तं घदाद्ध यति तस्मादाकृतिर्नाम । ६ ॥ ब्राह्मणम् ॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तद्देवानसृजत तद्देवान्सृष्ट्वै
षु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमंतरिक्षे दिव्येव सूर्यं । अथ ये अत ऊर्ध्वा लोकास्तद्या अत ऊर्ध्वा देवतास्तेषु
ता देवता व्यारोहयत्स यथा ह वै म आविर्लोका इमाश्च देवता एवमु हैव त आविर्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्या
रोहयत् । २ अथ ब्रह्मैव परार्धमगच्छत्तत्परार्धं गत्वैक्षत कथं न्विमांल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तद्द्वाभ्यामेव प्रत्यवैद्रूपेण
चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्यो अपि नाम नास्ति यद्वेद रूपेणेदं रूपमिति तद्रूपमेतावद्वा इदं या

१२

५

रूपं चैव नाम च ३ ते हैते ब्रह्मणो महती अभ्वे स यो हैते ब्रह्मणो महती अभ्वे वेद महद्धैवाभ्वं भवति । ४ ते हैते
ब्रह्मणो महती यक्षे स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्षे वेद महद्धैव यक्षं भवति तयोरन्यतरज्ज्यायो रूपमेव यद्ध्यपि
नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्ज्यायो वेद ज्यायान्ह तस्माद्भवति यस्माज्ज्यायान्बुभूषति । ५ मर्त्या ह वा अग्रे दे
वा आसुः स यदेवैते ब्रह्मणापुरथामृता आसुः स यं मनसा आवारयति मनो वै रूपं मनसा हि वेदेदं रूपमि
ति तेन रूपमाप्नोत्यथ यं वाचावारयति वाग्वै नाम वाचा हि नाम गृह्णाति तेन नामाप्नोत्येतावद्वा इदं सर्वं या
वद्रूपं चैव नाम च तत्सर्वमाप्नोति सर्वं वा अक्षय्यमेतावानु हास्याक्षय्यः सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ६ तद्वा अर्ध
मासेष्ट्या मिष्ट्वानुघाता । यथा तद्दृष्टिस्त्वा यज्ञः प्रारोवतं यथा तनुततघज्ञं तत्वानो देवी नांधवविपनिषदु स्नेह
स्मसंनिदधती देवा अत्परीरिचन्निदमृनमङ्क्लितिसृ दैयदेषां यज्ञः संतस्थे येनां स्वदृश्यांवकुरिदं वा अत्परी ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५

रिचातदनूनमकर्त्रीति ७ सयदतिरिचयांचक्रुः। यथा गिरिरेवं तदासाप्प यद्ध नैव चक्रुर्यथा श्वभ्राः प्रदरा एवं तदासा
सयत्र शोयाराहा तदति ह शाति यज्ञ नमश्च तउपवयज्ञस्य शिवसंतिष्ठस्वा स्विष्टमसंतिष्ठस्वेति स यदतिरिचयति
तेनमस्कारेण शमयत्यर्प्यर्थ हूनं कारात्कप तितितेन तदनूनं भवति यज्ञस्य शिवसंतिष्ठस्वेति यादि यज्ञस्यानूनाति
रिक्तं तछिवं तेन तदु भय ८ शर्मं यतिस्विष्टमसंतिष्ठस्वेतीयादि यज्ञस्यानूनातिरिक्तं तत्स्विष्टं तेनातदु भय ८ श
मयत्येवमुहाश्चैतेन यज्ञेनानूनातिरिक्तेनेष्टं भवति य एवं विद्वानेव मस्ति ह शाति तस्मादेवमेवाभिमृशेत्तेद
तगंधर्वाश्रासुः शूर्प्यं यवमानस्तपिरुद्धानवा न्धानां भर्वा नू ९ ब्राह्मणं ॥१॥ एषवै पूर्णमासः। य एष तपत्यहर
हर्ह्येवैष पूर्णश्चैष एव दर्शो यद्वंद्रमा ददृश इव ह्येषः ॥१॥ अथोऽस्तरयाऽकुः। एष एव पूर्णमासो य एष चंद्रमा एतस्य ह्य
नुकरणं पौर्णमासी स्यादित्यातस्थैष एव दर्शो य एष तपति ददृश इव ह्येषः ॥२॥ इयमेव पूर्णमासः। पूर्णैव ह्ययम

१३

च्यथाकनाच्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति स यं मनसाऽऽघारयति मानाविपूर्णमासोऽन पूर्णमासं यज
च्यथ यं वाचाऽऽघारयति वाग्वै दर्शोऽस्मिन्नादर्शं यजत्येतानाहास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥७॥ ताद्वाकच
हूनिर्वपंति। पौर्णमास्या ८ सरस्वात मावास्या या ८ सरस्वत्या एतत्प्रयतं दर्शपूर्णमासो यजमान इति व
दंतस्तदुत थानकुर्यान्मानाविसरस्वाञ्चाकोलरस्वतीस यदेवतावाघारावाघारयति तादेवास्पदर्शपूर्ण
मासाविष्टौ भवतस्तस्मादेतौ बहून निर्वपेत् ९ तदाहुः। आहूत्रीवा एष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यांय
जते पौर्णमासेनहीन्द्रोवेदामावास्येनयहत्पर्ह्याऽऽमावास्येनेष्ट्वा वि ह पुनः पौर्णमासेनयहत इति स आहू
र्त्रैवासुं लोकमेति यदासुं लोकमेति कथमनाहूत्री भवतीति। स यद्देवता उभयत्राघारावाघारयति
तादेवास्य दर्शपूर्णमासा संतिष्ठते सम ८ हितायारव दर्शपूर्णमासायारथामुं लोकमेति तथानाहूत्री

१४

13

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५

सा व वा घोऽहोरात्रीदृद्ग्शऽवह्यासोघोः।३।रात्रिरेवाप्तोर्याममाः।।पूर्वे वदीय।८।रात्रिरदारेवदर्श्रौदद्वशऽवदी
दमहारषानुदेवत्रा दर्शहिपूर्णमासयोर्य्यामा।८। मा।४। अथाध्यात्मं।उदान एव पूर्णमा उदानेन ह्ययं पुरुषः पूर्य
तऽवप्राण एव दर्शौदृद्ग्श एव ह्ययं प्राणस्त्रदताववन्नादं स्यान्नप्रदेव दर्शपूर्णमासौ।५। प्राण एवान्ना
दः प्राणेन हीदमन्नमद्यत उदान एवान्नप्रद उदानेन हीदमन्नं प्रदीयते सा यो हैतावन्नादं चान्नप्रदं च
दर्शपूर्णमासौ वेदान्नादो हैव भवति प्र हास्मा अन्नाद्यं दीयते।६। मन एव पूर्णमाः पूर्णमिव हीदं मनो वागे
वदर्शौदृद्ग्शऽव हीयं वाक्तादेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ स यदु पवमस्य व्रातापा यनीयमन्त्रा
तितानेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्हूयेत।७।तदाहुः यन्न पूर्णमासायति ह
विष्ट्यातनदर्शायेति हविष्ट्यात नपूर्णमासायानुब्रूहि नदर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं यजन दर्शं यज

५

नवति।१०।ब्राह्मणं।।२।।प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः।। ।।कण्डिका।।१९।।ब्रा।। अपि ह वा एतर्हि। देवस्याश्वमेधमालभं
ते तदाहुः प्रात्यस्ताश्वमेधऽनीतरऽन्यूनं।८।सतद्वा एष एवाश्वमेधीयं यद्दर्शमाः।।१।।तदाहुः।पादपादश्वस्यामेध्या
स्याज्ञतिं जुहुतीति स यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोति द्वे प्रातस्ताश्च तस्य आहुत
यश्चतुष्पाद्वा अश्वस्तदस्य पादपदे एवाहुतिं हुता भवति।२।तदाहुः।विवृत्ते अश्वस्याष्टिं निर्वपन्तीत्येष वे
ष्मा मारा जादेवानाम लंयद्दर्शमाः स यात्रेषएता।८।रात्रिं न वसेत्स्मात्पश्चाद्दृशेतदि मं लोकमागच्छ
ति सोऽस्मिंल्लोके विवर्ततातु।३। स यदमावास्यायां न यजते विहतं एवास्य तदिष्टिं निर्वपत्यथ यत्पौर्णमा
सं न यजते अश्वमेधमेवितदालमते तमालभ्यादावश्यः प्रयच्छति संवत्सरं वा इत्तरमश्वमेधमालभं त
एषा वै मासः परिप्लवमानः सं वत्सरं कारातिततच्छसंवत्सरसंवत्सर एवाश्वमेध आलब्धो भवति।४ ते वा

14

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऋक्षघाटी

एतौ। मासिमास्येवाश्वमेधमालभेत सयो हवै विद्वानग्निहोत्रं जुहोति दर्शपूर्णमासाभ्यां वयजातमा
सिमासि हि वास्याश्वमेधेनेष्टं भवत्येतद्धोताग्निहोत्रं वदर्शपूर्णमासौ वाश्वमेधमनिर्मिपद्यात ५ ब्रा
ह्मणं॥ १ शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः। स यत्प्रणीताः प्रणयति शिर एवैतद्यज्ञस्य संस्करोति सविद्या
च्छिर एव म एतत्संस्क्रियत इति। १ प्राण एवास्य ध्रुवः। प्राणेन हीदं सर्वं सिद्धं यत्प्राणत्तृप्तिमिषध्यादजति स
विद्यादहमिवेषमिध्य इति। २ अनूकमेवास्य सामिधेन्यः तस्मात्ता अन्वाह्न्याः संततमेवानि वमेनुब्रूदीति संतत
मिव हीदमनूकं मनस्येवास्य वाक्याघारौ सरस्वांश्च सरस्वती च स विद्यान्मनसैव मे वाक्याघारौ सरस्वांश्च
सरस्वती च भवति। ३ पञ्च प्रयाजाः। इम एवास्य ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षि
णा नासिका द्वितीयः सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः कर्णः पञ्चमोथ यच्चतुर्थे प्रया। १५

०स मानयति तस्मादिदं ७ श्रोत्रं मन्त्रतः संसृष्टं सं चक्षुषी आज्यभागौ स विद्याच्चक्षुषी एव म एते इति। ४ अथ प
य आग्नेयः पुरोडाशः। अयमेवास्य स दक्षिणो बाहुर्हृदयमेवास्योपा५शुयाजः स यत्तेनोपा५शु चर
ति तस्मादिदं गुहेव हृदयम्। पञ्च अथ यो अग्नीषोमीयः पुरोडाशः। अयमेवास्य स उत्तरो बाहुरैन्द्रवास्तोनाय
मं तरा ५ स मेवास्य स्विष्टकृद्विषं प्राशित्रं ६ स यत्प्राशित्रमवद्यति। यथैवैतत्प्रजापतेरविद्धं निर
कृन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्विष्टं तं यद्ग्रथितं यत्क्रूरं तन्निष्कृन्तति स विद्याद्यथैवैतत्प्रजापतेरविद्धं
निरकृन्तन्नेवमेव मह्यं यद्विष्टं तं यद्ग्रथितं यत्क्रूरं तन्निष्कृन्ततीति। ७ उदरमेवास्येडा तद्यथैवाद
इडायाः समवद्यत्येवमिदं विश्वरूपमन्नमुदरं समवधीयते। ८ त्रयोनुयाजाः। इम एवास्य ते
वाचस्त्रयः प्राणा बाहू एवास्य सूक्तवाकश्च शंयुवाकश्च चत्वारः पत्नीसंयाजास्तस्य ते प्रतिष्ठा ऊरू

15

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५

धावष्टौ वैतन्नोषधेपादावेवास्यैतमिष्टयजुः ।१९ ता एकविंशतिराहुतयः । द्वा वाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वा
ऊप वाज्यभागावाग्नेयः पुराडाशस्तदुपांशु अग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुराडाशोऽग्निः स्विष्टकृ
दिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकः शंयोर्वाक आथयाद्देवाः पत्नीसंयाजेषु संप्रतिष्ठास्तत्तिस मिष्टय
जुश्वा ॥१० ता एकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोकास्तद्वि एकविंशतिरे
ष एव एकविंशो य एष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥११ तद्धैतस्मा
रुणिराह । अर्धमासशो वा अहममुनादित्येन सलोकतामश्नुवे दर्शपूर्णमासयोः संपदं विदे
ति ।१२ तदाहुः । आत्मयाजी श्रेयाँ३ न्देवयाजी३ इत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स ह वा आत्मयाजी यो वेदे
मानन्नो गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयत इति स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरी

१६

प

रात्पाप्मनो निर्मुच्यते स ऋङ्मयो यजुर्मयः साममय आहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसंभवति ॥१३ अथ ह
स देवयाजी यो वेद देवानेवाहमिदं यजे देवान्सपर्यामीति स यथा श्रेयसे पापीयान्बलिं हरेद्वैश्यो
वा राज्ञे बलिं हरेदेवं स ह न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः ॥१४ ब्राह्मणं ॥ ५ संवत्सरो यज्ञः । स
य्याह वै संवत्सरो यज्ञ इति विद्यात्ता हैवास्य संवत्सरस्येष्टं भवत्यथो यत्किंच संवत्सरे क्रियते सर्वं हैवा
स्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ।१ ऋतवस्त्विजः । स य्याह वा ऋतव ऋत्विज इति विद्यात्ता हैवास्यर्तू
नामिष्टं भवत्यथो यत्किंच ऋतुषु क्रियते सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ।२ मासा हवीं-
षि । स य्याह वै मासा हवींषीति विद्यात्ता हैवास्य मासानामिष्टं भवत्यथो यत्किंच मासेषु क्रियते स
र्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ।३ अर्धमासा हविष्पात्राणि । स य्याह वा अर्धमासा हविष्पा

16

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्नीति त्रिवदांत हि वास्यार्द्धमासा नामिष्टं तव यथो यत्किं वार्द्धमासेषु क्रियात सर्वं ७ हे वास्य तदाप्तम वरु
द्धमभिजितं भवति ४ अहोरात्रे परिवत्सरी । स याद वा अहोरात्रे परिवत्सरी इति त्रिवदांत हि वास्याहोरा
त्रयोरिष्टं तवत्यथो यत्किं चाहोरात्रयोः क्रियत सर्वं ७ हे वास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ५ इय
मेव प्रथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया वायुस्तृतीया चरिरंतरुथी द्यौः षंचथा दिशः षष्ठी चैंद्रमाः सप्तमी
मनोष्टमी वाङ्नवमी तपो दशमी ब्राह्मेकादशे ताहि वाइद ७ सर्वं ७ समिधत एता हि रिद ७ सर्वं ७ स
मिद्धं तस्मात्सामिधेन्यो नाम ६ स विविः प्रथमामं चाह । सय त्प्रथमम न्वाह प्राचीं तन दिशं जयति यद्द्वि
तीयं दक्षिणां तन दिशं जयति यत्तृतीयम प्रतीमावातुन दिशं जयति ७ त्रिवीवाकुमाम न्वाह । सयत्प्र
थमम न्वाह प्रतीचीं तन दिशं जयति यद्द्वितीयमुदीचीं तन दिशं जयति यत्तृतीयमिमामेव तेन प्रति

१७

प

ष्ठां जयत्येव मुत्तानिरिमांल्लोकान्नु यथैता दिशः ८ सत मेव पूर्व आघारः सत्पमुत्तरावहवा न्नतसत्पेप
धे यो यत्किं च तं सत्य ज्योजय ७ सर्वं ७ हि वत जयति ९ त्रिषिरव प्रथमः प्रयाजः अनूप चितिः तृतीया
दि
यज्ञास्तृतीया ब्रह्मवर्चसं चतुर्थो न्नाद्यं पंचमः १० स प्रथमं प्रयाजमत्तुमं त्र्यात । त्रिषिमान्भूयासमित्यप
चिति मान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति तृतीयं ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादा भूया
समिति पंचमं त्रिषिमान्हवाऽपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवमेतद्वेद ११ एतद्वस्म
वैतद्विद्वानाहाश्वेताकेतुरारुणेयः क ७ ष्विदवापरीक्षु महानाग मिवाभिस ७ सारं दिदृक्षितारा य
एवमेतत्प्रयाजानां यशो वेदितेति १२ सतमेव पूर्व आज्यभागः सतविथ्ठत्तरावहवावे सत्तं वन्नविथ्य
चरुं प्रेथो यत्किं च सतन्सत्वविथ्यतात्र जय्य ७ सर्वं ७ हे वतज्जयति १३ ब्रह्मा वैश्वेयः प्रुरोडाशः सयो

(17)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दावेब्रह्माग्नेयः प्रयाजानामाद्य इति विदा वह ब्रह्म रुध्येयो य क्विं च ब्रह्मणा जय्य ७ सर्व ७ हैव तज्जयति ॥१४
क्षत्रं सुपा ७ सु याजः ॥ स यो ह वै क्षत्रं सुपा ७ सुयाज इति विदावह क्षत्र ७ रुध्येयो य क्विं च क्षात्रेण जय्य ७
सर्व ७ हैव तज्जयति तद्यदु पा ७ सुयाजं ऊर्ध्वात्पाकनाक तस्मादुर्श्वेशो पा ७ सु यच्छ त्रायायच्छाता ॥१५ वि
ड्नराः प्रयाजाः ॥ स यो ह वै विड्नराः प्रयाजा इति विदावह विश ७ रुध्येयो य क्विं च विशा जय्य ७ स
र्व ७ हैव तज्जयति तद्य दाग्नेयश्च प्रयाजाश्च उपा ७ सुयाजश्च प्रावेशिरवतस्तस्मादुते ब्रह्म च क्षत्रं च वि
शि प्रतिष्ठिता ॥१६ राष्ट्र ७ सौ नाय्यो ॥ स यो ह वै राष्ट्र ७ सौ नाय्यमिति वेदावह राष्ट्र ७ रुध्येयो य क्विं
च राष्ट्रेण जय्य ७ सर्व ७ हैव तज्जयति तद्यत्सौ नयीत्पाकानि केतस्माद्भिन्द्राष्ट्र ७ सं वि तिष्ठि वा ॥१७ तपः
स्विष्टकृत् ॥ स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति विदावह तपो रुध्येयो य क्विं च तपसा जय्य ७ सर्व ७ हैव तज्जयति ॥१८

१८

प

लोकः प्राशित्रं ॥ स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति वेदावह लोक ७ रुध्येयो य क्विं च लोकेन जय्य ७ सर्व ७ है
व तज्जयति ॥ नाह लावन लोकाद्व्ययति लावन ह वा ऋत्विग्भिर्ल्लोकोलोका च्यवाति य य एवं विद्दन ह वक्तव्य
न पापं स्यालोकाच्च्ययात ॥१९ श्रद्धेडा ॥ स यो ह वै श्रद्धेडेति विदावह श्रद्धा ७ रुध्येयो य क्विं च श्रद्धया
जय्य ७ सर्व ७ हैव तज्जयति ॥२० त्रयो निरवप्रथमोऽनुयाजः ॥ क्रतुर्नि द्वितीय ७ ल्कुषी तृतीयः ॥२१ स प्र
थममनुयाज मनुमंत्रयति ॥ अग्नान्यमुं जहीति यं द्विष्यात्क्रतुन्यमुं जहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुं जहीति
तृतीयः ॥२२ स य एष द्विष्यं भ्रियात ॥ अग्नानिर्हतमनुयाजाहैव्यथा या विस्रवन्ति अङ्गवा क्रतुनिर्हत
मनुयाजा हेत्यय यो नुष्टमिव अङ्गवाल्कुषीहतमनुयाजा हेति ॥२३ स एषाय ज्ञामेनि ॥ एतया वै मन्या
देवा असुरान्पराभावयं चक्रुस्तथो एवेवं विद्यजमानः पाप्मानं द्विषंतं भ्रातृव्यं पराभावयति ॥२४ स

(18)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यदनुयाजा जीतायज्ञः स्यात् अग्रशान्तः स्याद्वा ऽइयं ततः कुर्ध्यं तस्मादिदेवानां यज्ञ इडान्ता विवशं
स्यीता वा ॥२५ प्रयाजैर्वै देवाः स्वर्गं लोकमायंस्तानसुरा अन्वाजिगांसंस्तान्नुयाजैः प्रात्योहंस्तद्यदनु
याजा इज्यन्ते पाप्मानमेव तद्विषन्तं भ्रातृव्यं यजमानः प्रत्यूहति ॥२६ प्राणा वै प्रयाजा अपाना अनु
याजास्तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपं प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानरूपं प्राणेत्ता ह वेद शीर्षण्या । १९
मासया रूपसदाय देनुयाजास्तस्मात्तउपस्थापणप्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥२७ सञ्छा सूक्तवाकः सया
ह वै सञ्छा सूक्तवाक इति विद्वान्वह सञ्छां रूपधेयाय यज्ञियं च सञ्छया जय्यं सर्वं देवतं जयति
गच्छति वयसः सञ्छां ॥२८ प्रतिष्ठा शंयोर्वाकः सयाह वै प्रतिष्ठा शंयोर्वाक इति वेद वह प्रतिष्ठा
रूपधेयाय यज्ञियं च प्रतिष्ठया जय्यं सर्वं देवतं जयति गच्छति प्रतिष्ठां ॥२९ ता देवाः एतान्पत्नीसंया

१९

प

जान्पश्यान्यायौ हन्त मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्दधत प्रजात्या इति घ्य पत्नीसंयाजा इज्यन्ते मिथुनमेवैतदुपरि
ष्टाद्दधते प्रजात्यै देवानां ह वै प्रजातिमनु प्रजायते मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते य एवमेतद्वेद ॥३०॥
अन्तं समिष्टयजुः सयो ह वा अन्तं समिष्टयजुरिति विद्वान्वहान्तं रूपधेयाय यज्ञिं चान्तेन जय्यं स
र्वं देवतं जयति ॥३१ संवत्सरो यजमानः तस्यैता वा याजयन्ति वसन्तश्चाग्नीध्रस्तस्माद्वसन्ते दावाऽव
रुन्ते तस्य ग्रीष्मोऽध्वर्युस्तप्त इव वा ह्येष ... वाध्वर्युर्निष्क्रामति वर्षा उद्गाता तस्माद्वर्षा बलवद्
घोतीसा ... शरद्ब्रह्मा तस्माद्यदा सस्यं पच्यते ब्रह्मण्वत्यः प्रजा इत्याहुर्हेमन्तो होता
तस्माद्धेमन्वषट्कृताः पशवः सीदन्त्येता ह वा एनं देवता याजयन्ति स य एवं मेधावी याजयत्यस्मा ऋत
एवादेवता मनसा ध्यायेत्ता हि देवेनं देवता याजयन्ति ॥३२ अथातोऽशेषवक्तव्याय दक्षिणा वेद्यन्तस

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्साधु करोति तद्देवेभ्यो यदसाधु तद्बहिर्वेदि तस्माद्दक्षिणे वेद्यन्तमधिस्पृश्योपवासी तत्तुलायाँ २०॥
हवा अमुष्मिंल्लोक आदधति यतरद्यंस्यति तदन्वेष्यति यदि साधु वासाधु वेत्यथय एवं विद्वानस्मिन्नेव
लोके तुलामारोहत्यमुष्मिंल्लोके तुलाधानं मुच्यते साधुकृत्या हैवास्य यच्छति न पापकृत्या। २२ ब्राह्मणं॥
आ॥ वाग्घवा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री मन एव वत्सस्तद्वा इदं मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव तस्मात्समा
न्यारज्ज्वा वत्सं च मातरं चाभिदधति तेज एव श्रद्धा सत्यमाज्यं। १ तद्धैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ
वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या३ इति वेद सम्राडिति किमिति पय एवेति। २ यत्पयो न स्यात्। केन जु
हुया इति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्रीहियवौ न स्यातां केन जुहुया इति या अन्या ओषधय इति यदन्या
ओषधयो न स्युः केन जुहुया इति या आरण्या ओषधय इति यदारण्या ओषधयो न स्युः केन जुहुया इति

२०

प

वानस्पत्येनेति यद्वानस्पत्यं न स्यात्केन जुहुया इत्यद्भिरिति यदापो न स्युः केन जुहुया इति। ३ स होवा
च न वा इह तर्हि किंचनासीदथैतदहूयतैव सत्यं श्रद्धायामिति वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य धेनुशतं द
दामीति होवाच। ४ तदप्येते श्लोकाः। किंस्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः कथंस्विदस्य काव्यं क
थं संततमग्निभिरिति कथंस्विदस्यानपप्रोषितं भवतीत्येवैतदाह। ५ यो जविष्ठो भुवनेषु स
विद्वान्प्रवसन्विदे तथा तदस्य काव्यं तथा संततमग्निभिरिति मन एवैतदाह मनसैवास्यानपप्रो
षितं भवतीति। ६ यच्च दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य हुता आहुतिर्गृहे याभ्यस्य जुह्वती
ति यच्च दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य सा हुताहुता भवतीत्येवैतदाह। ७ यो जागार भुवने
ष्वा विश्वा जातानि योऽबिभः तस्मिन्नस्य हुता आहुतिर्गृहे याभ्यस्य जुह्वतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री श्रीगणेशाय नमः   राम...   मिथुनेन   २२॥२२॥

प्राण एवाग्निहोत्रमितिः ब्राह्मणं ॥४॥ षड्याह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद मिथुनेन ह प्रजायते सर्वा
भिः प्रजातिभि यजमानश्च पत्नी च तादेकं मिथुनं तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रं स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवा
नीति वत्सश्चाग्निहोत्री च तादेकं मिथुनं तस्मादस्य पुंवत्साग्निहोत्री स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति स्था
ली चांगाराश्च तदेकं मिथुनं स्रुक्च स्रुवश्च तादेकं मिथुनमाहवनीयश्च समिधश्च तादेकं मिथुनमा
हुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकं मिथुनमेतानि ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि तानि य एवं वेद मिथुनेन-
मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ ब्राह्मणं ॥५॥ ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् तस्मै ब्रह्म
चारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भाग इति यामेव रात्रिं समिधं नाहरातां इति त-
स्मा यां रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं नाहरत्यायुष एव तामवदाय वसति तस्मा ब्रह्मचारी समिधमाहरे

२१

प

न्नेदायुषोऽवदाय वसानीति ॥१ दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैति स यामुपयन् समिधमादधा
ति सा प्रायणीया यां स्नास्यन्सोदयनीया या अन्तरेण सत्र्या एवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन्श्
चतुर्धा भूतानि प्रविशति अग्निं पदा मृत्युं पदाचार्यं पदात्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥२ स यदग्नये
समिधमाहरति य एवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति
॥ अथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्येव अह्रीर्भूत्वा भिक्षते य एवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति
तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥५ अथ यदाचार्यवचसं करोति यदाचार्याय कर्म करोति य एवा
स्याचार्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति न ह वै स्नात्वा भिक्षेत
अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामपिपासां स एवं विद्वान्यस्या एव भूयिष्ठं स्ना-

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ष्ठेतत्तां निदधीत स्या उ ह स्मंल्लोकमिति स यद्यन्यां निधिं न विंदेदपि स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेताथो स्वां मा
तरं नैनं सप्तम्यभिक्षितातीयात्तमेवं विद्वांसमेवं चरंतं सर्वे वेदा आविशंति यथा ह वा अग्निः समिद्धो
रोचत एवं ह वै स स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान्ब्रह्मचर्यं चरति॥७ ब्राह्मणं॥६ उद्दालको हारुणिरुदी
च्यान्वृतो धावयांचकार तस्य निष्क उपाहित आस तद्ध स्मैवं तत्पूर्वेषां वृतानां धावयतामेकधनमुपाहितं
न वस्तूपवल्हाय बिभ्यतां तानुदीच्यानां ब्राह्मणान्भीर्विवेद कौरुपंचालो वा अयं ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः॥
यान्नो नायमर्धं न पर्याददीत हंतैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति केन वीरेणेति स्वैदायनेनेति शौन
को ह स्वैदायन आस । ते होचुः स्वैदायन त्वया वीरेण मे प्रतिसंयत्तामहा इति स होवाचोपात्र खलु
रमताहं न्वेनं न्वेदानीति तं हाभिप्रपेदे तं हाभिप्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायना३ इति हा३ गौतमस्य पुत्रे

तीति रः प्रतिशुश्राव तं ह तत एव प्रपच्छ स्वैदायना३ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनान्धावयितुं यो दर्शपूर्णमास
योरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान्विद्यात्पंच मध्यतो हविर्भागान्षट् प्राजापत्यानष्टावुपरिष्टादाज्यभागान्॥४॥
स वै गौतमस्य पुत्र वृतो धेनून्धावयितुं यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा अदंतका जायं
ते यस्मादासां जायंते यस्मादासां प्रतिधीयंते यस्मादासां संतिष्ठंते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्वे
एव प्रतिधीयंते यस्मादधर एवाग्रे जायंते तथोत्तरे यस्मादणीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरे य
स्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसः सो यस्मात्समा एव जंभ्याः॥५ स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनान्धावयितुं यस्तद्दर्श
पूर्णमासयोर्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायंते यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्युपपक्षाणि उपस्थानि
णानि जायंते यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवतीति हा॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सवैगौतमस्य पुत्र ऋतावानं भवायतु। यस्य द्वादशवर्षाणि मासाया द्विपाद्यस्या कुमारस्यारेतः सिक्तं न संभव
ति यस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवति॥७॥ यो गायत्री७ हरिणीं
ज्योतिष्पक्षां यजमान७ स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यादिति तस्मै ह निष्कं प्रददावनूचानोऽसि वैदायनासि
सुवर्णं वा वसु वर्णं विदे ददतीति त७ ह्यापसु ह्यनिष्क्रामत७ ह पप्रच्छ किमिविष गौतमस्य पुत्रोऽद्र
दिति॥ ७स हा वा वा यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मूर्धस्य विपात यत्नमुपवहृत ति तात है ततत एव विप्रैस्सुस्र
७ह ततएव समित्पाणिः प्रतिचक्रम उपद्यायानीति किं मध्येष्यमाण इति यानेवमा प्रश्नान प्राक्षी
स्तानेव मे विब्रूहीति स हा वाचानुपेताय्येवृत एनान्नब्रवाणीति॥९॥ तस्मा उ ह तदुवाचा वा वाघा
रौ पंच प्रयाजा आग्नेयश्चाज्यभागो हमे एतत्पुरस्तादाज्यभागाः सौम्य आज्यभागो हविर्भागाणां

२२

५

प्रथमो हविर्हि सोमस्याग्नेयः पुरोडाशो ऽग्नीषोमीयश्च पा७श्चुयाजा ग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदे
त पंच मध्यतो हविर्भागाः॥१०॥ प्राशित्रं त्व इडा च यच्चाग्नीध्र आदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागो ऽन्वाहार्य
७ त्रय अनुयाजा पत्नी संयाजा अनुयाजा चत्वारः पत्नी संयाजाः समिष्टयजुरष्टमं तत एतत्परिष्टादाज्यभा
गाः॥११॥ अथ यत्पुरोनुवाक्यकाः प्रयाजा भवंति। तस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायंते तथ यत्पुरोनुवाक्या
वंति हवी७षि भवंति तस्मादासां जायंते तथ यत्पुरोनुवाक्या अनुयाजा भवंति तस्मादासां प्रतिष्ठं
तथ यत्पुरोनुवाक्यवंतः पत्नी संयाजा भवंति तस्मादासा७ संतिष्ठंते तथ यदपुरोनुवाक्य क७स
मिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्वं एव प्रतिघ्नंते॥१२॥ अथ यदनुवाक्या मनुष्या याज्य
या यजति तस्मादधर एवाग्रे जायते तथो उत्तर अथ यज्ञायत्रीमनुद्रुच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादृणीया७स

(23)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवाधरं पृथीयाः सतृणस्तरथ यत्प्रांवावाघारावाघारयति तस्मादूर्ध्वा पृथीयाः ओषधयः समुद्धंदसावे
वसंयाभ्येभवतस्मस्मात्समा एवजं त्वा॥३॥ अथ यद्बर्हिस्तृणाति। तस्मादिमाः प्रजालोमशाजायंते। तथ
यत्पुनरिव प्रस्तरः स्तृणाति तस्माद्दासौ पुनरिव श्मश्रूण्योपपक्षाणि दुर्वीरिणानि जायंते तथ यत्केवल व
मेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्माद्भु
नरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति॥४॥ अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवंति। तस्मात्कुमारस्य रे
तः सिक्तं नसंभवस्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति
चरंति तस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति नसीवैव भवति नसीव हि रात्राथ यदाज्यहविष एवानुया
जा भवंति तस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि नसंभवस्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यं॥५॥ वेदिरव

२४

प

गायत्री। तस्यै याष्टै पुरस्तादाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षो याष्टा उपरिष्टादाज्यभागाः स उत्तरः पक्षः सैषा
गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानः स्वर्गं लोकमभिवहति य एवमेतद्वेद॥६॥ ब्राह्मणं॥७॥ अथातः स्क
न्नारादानस्यातद्धैतदेके उत्तरासं मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददातस्तथा नापवृत्तं न तथा कुर्या
घोहि नेंततत्र ब्रूयात् प्रति प्रतिष्ठा अयमध्वर्युर्यजमानस्य द्विषंतं भ्रातृव्यमकस्मस्तु घाभिनमितीश्वरो
ह तथैव स्यात्। इत्थमेव कुर्यात्। उभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपवृत्त्याधिनिदध्यात्तस्य नाय मीमां
सा स्विल्पत्रायमा युष्मांत भ्रसः शिंजयन्नाददीत ते यत्र शिंजायदर्यात गच्छेयो यजमानमृच्छे
त्तस्मादसः शिंजयन्नाददीत॥१॥ अथातो तिक्रमणस्याध्वर्युणैवाहवात्मन्याध्वर्युर्यजमानस्य पश्चाद्विधि
मति ब्रह्मणा हास्मात् अन्यत उपसमृत्स्यैष हवात्म अध्वर्युर्ब्रह्मणा यजमानस्य पश्चाद्विधमतिय आत्माव

५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यिष्य दक्षिणेनातिक्रामति स एनां आप्नाया देहास्मा एष उपसमूहतीति यद्याग्नावयिष्यन्नुद्येनातिक्रामति द
क्षिणेनाग्नाध्येषहास्मात् उपसमूहतीति ३ अथातो धारणस्या । तुद्वितादकेकुशला मन्यमानाः प्रवृत्य बाहूस्क
न्धो धारयंति न तथा कुर्या यो हैनं तत्र ब्रूयाद्बालो न्वा अयमध्वर्युर्बाहू अस्तस्तं बाहू न वि विष्यतीतीश्व
रो ह तथैव स्यादथो हैष मध्यमः प्राणस्तस्मादु तमुपन्यच्य विवक्षारये तृ ४ अथात आश्रावणस्य । षड्वा
आश्रावितानि न्यक्रियं अबृंहत्पूर्णं बहिः अन्तः आप एत[illegible] विन्यकूयायामुच्चै राद्राय यज्ञानेनिर्दधाति
स यमिच्छेत्पापीयान्स्यादिति तस्योच्चै राद्राय यज्ञानेनिर्दधात्तेन स पापीयान्भवति । ६ अथ हैत न्नियक्
याये यावतेवाददीत तावतानिर्दधाति स यमिच्छेन्निवस्यान्स्यान्नपापीयानिति तस्य यावते वाददीत
तावता निर्दधात्तेन स नेव श्रेयान्न पापीयान्भवति ७ अथाहैत दद्वीयायां ८ यज्ञानेराद्राय्योच्चै निर्दधाति

स यमिच्छेच्छ्रेयान्स्यादिति तस्य यज्ञाने राद्रायोच्चै निर्दधात्तेन स श्रेयान्भवति ८ अथाहैत कृपणं । या
यमणुदीर्घमस्वरमाश्रावयति या हैनं तत्र ब्रूयात्कृपणन्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकर्षिष्ट तात्रार्तिमाप्स्या
पावसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ९ अथ हैत बहिः श्रियायामप च्याद्रायोच्चैरस्वरमाश्रावया
ति श्रीर्वै स्वरो बाह्यतएवतच्छ्रियं धत्ते शनाप्तुका तवति १० अथाहैतदन्तः श्रियो य ६ संक्षायोच्चैः स्व
रवदाश्रावयति श्रीर्वै स्वरोन्तरत एव तच्छ्रियं धत्ते न्नादाभवति ११ स वे मन्द्रमिवारसिपरास्त्वानय
तो बाहैत मुच्चैरं स्वराता निर्दधात्तस्यानाप मीला ६ सास्मितल्पशाच्यमाभुष्पं १२ अथातो हानमस्यां तद्धित
दाक कुशला मन्यमानाः प्राचीं व स्कन्धमुपावहन्तपकुर्वा पर्याहृत्पो प्रवृत्य धिनिदधाति न तथा कुर्या
यो हैनं तत्र ब्रूयादन्वखुवत्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकर्षिष्टात्त्रार्तिमाप्स्यात्यवसायिनमितीश्वरो

२१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दतैवस्यात्॥१३ पार्ष्वतउहोवाच कप्रवहत्य स्रुच्यापर्याहृत्योपहृत्यमिनिदधतिनतथाकुर्यादृषा
हिनंतत्रकुर्यादतीर्थेनचाक्रयमध्वर्युराकृतीः प्रारोसीसंवाग्नेरिष्यात्तघुणिर्वानविष्यतीतीष्वरोहतुथै
वस्याद्॥१४ इच्छामवकुर्यात्प्रावीमेवस्रुचमुपावहृत्यस्रुच्यातानेवाभिहृत्योपहृत्यमिनिदधात्तस्याना
पमीमा॥ स्वास्तितत्पत्राद्यमातुष्यं॥१५ प्रदग्धाहुतिर्देवा अन्वोध्वर्युः आकृतीर्हन्यः सन्तर्प्पयत्येषहवै
प्रदग्धाहुतिरध्वर्युर्य्यायमाज्यं जुह्वावदानानिजुहोत्येतद्धवैतद्दृष्टपमानाबागन्तुवाद प्रदग्धा
हुतिर्न्वाक्रयमध्वर्युरित्यथहैनाएषसंतर्प्पयति॥ याययमाज्यं जुह्वावदानानिजुहोत्यथपुनरंत
तआज्येनाभिजुहोत्येषाहैनाः सन्तर्प्पयति॥ सा॥७ संरत्नानीदेवाहिरण्मयांश्चमसान्भूरयांता
१६ तद्धहोवाचयाज्ञवल्क्यः॥ यद्वाउहेपस्तीर्यावदायाभिघारयतितादवेनाः सन्तर्प्पयतितास्ता॥७ से

२६

इमानोदेवाहिरण्मयांश्चमसान्भूरयेतयस्त्रुणगृहपतीना॥७ हवितृहोत्वायानाध्वर्युरासा॥१७ सहोवाच म्मी
वाइदमाहद॥७ सत्रेसगापद्वत्पाउपमथायंगृहपतिरस्मीतिमन्यतइति॥१८ सहोवाच॥ अध्वर्योवावोनाकु
दशतवितस्कावोयब्रू॥७ संवत्सरंनाशकत्आदाउँयदिवाहमेतायोरनुशिष्याप्रप्रजयापशुभिर्ज्जीय
थाअतिस्वर्गेलोकेब्रूहीति॥१९ सहोवाच॥ उपजायानीतिसहोवाचात्रवावरवल्वहसितायानः सं
वत्सरध्वर्युरन्वरनुपताप्येवतएनजवागीतितस्माउहेतादवस्कात्वारादानमुवाचयदेतद्भारथ्वा
मतस्मादेवंविदमेवाध्वर्युंकुर्वीतनानेवंविदं॥२० ब्राह्मणं॥ द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः॥ब्रा॥ कंडिका
१०॥ब्रा॥ प्रजापतिर्वैप्रजाःसृजमानोऽतप्यत॥ तस्माच्छ्रांतात्तेपानाच्छ्रीरुदक्रामत्सादीप्यमानाभ्राज
मानालेलायंत्यतिष्ठत्तांदीप्यमानांभ्राजमानांलेलायंतींदेवाअभ्यध्यायंस्तेप्रजापतिमब्रुवन्।

28

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हनामस्मा मेदमस्या ददाम हा इतिसा हावाच स्त्री वा एषा यच्छ्री नवि स्त्रियं घ्नंत्युत त्वा अस्या जीवंत्या एवाद द
तइति।२ तस्या अग्निरन्नाद्यमादत्त सोमो राज्यं वरुणः साम्राज्यं मित्रः क्षत्रमिंद्रो बलं बृहस्पतिर्ब्रह्मव
र्चसं ७ सविता राष्ट्रं पूषा भगं ८ सरस्वती पुष्टिं त्वष्टा रूपाणि ३ सा प्रजापतिमब्रवीत् आद्वे म इदमदि
षातति स हावाच यज्ञेनैनानि पुनर्याचस्वेति ४ स एतां दशहविषमिष्टिमपश्यत्। आग्नेयमष्टाकपा
लं पुरोडाशं ५ सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं पुरोडाशं मैत्रं चरुमिंद्रमेकादशकपालं पुरोडाशं बा
र्हस्पत्यं चरुं ७ सावित्रं द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं पौष्णं चरुं ७ सारस्वतं चरुं त्वाष्ट्रं
दशकपालं पुरोडाशं ६ एतानि तयानुवाक्यान्यवदत् अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः स
विता यः सहस्री। पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति तत्प्रत्युपातिष्ठंद॥
ना

२७

ता न तया याज्यया। परस्तात्प्रतिलोमं पूर्वत्वे च त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगं ८ सविता मे ददातु।
बृहस्पतिर्ददद् इंद्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमो अग्निरिति तत्र न हविर्नाया प्रियं तौ ७ स्विता नुपद
मानपश्यत्। अग्निरन्नादोन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायाग्निरुदक्रा
मत्पुनरस्या अन्नाद्यमददात् ८ सोमो राजा राजपतिः राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादा
य सोम उदक्रामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ९ वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः। साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधा
तु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय वरुण उदक्रामत्पुनरस्यै साम्राज्यमददात् १० मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः क्षत्र
मस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मित्र उदक्रामत्पुनरस्यै क्षत्रमददात् ११ इंद्रो बलं बल
पतिः। बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायेंद्र उदक्रामत्पुनरस्यै बलमददात् १२ बृह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः। ब्रह्मवर्चसमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्राम
त्सु नरस्यै ब्रह्मवर्चसमदधात्।१३ सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः। राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमे
वादाय सवितोदक्रामत्सु नरस्यै राष्ट्रमदधात्।१४ पूषा भगं भगपतिः। भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहे
त्याहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत्सु नरस्यै भगमदधात्।१५ सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः। पुष्टिमस्मिन्यज्ञे म
यि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत्सु नरस्यै पुष्टिमदधात्।१६ त्वष्टा रूपाणि रूपपतिः रूपप
तिः रूपाण्यस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय त्वष्टोदक्रामत्सु नरस्यै रूपाण्यस्मिन्नद
दात्।१७ ता वा एताः दश देवता दश हवींषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशाक्षरा विराड्विरा
ड्श्रिया हि तद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति।१८ तस्यै पंचदश सामिधेन्यो भवन्ति। उपांशु देवता यजति २८

८६

पंच प्रयाजा भवंति त्रयोनुयाजा एकं समिष्टयजुः पुष्टिमंतावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्पोष
मेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमं। गयस्फानोऽमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः। सुमित्रः सोम नो भवेति
सहस्रवान्पोसं याज्ये हूतानाराद्य सहस्र शतानीकव पुष्टिमद्वसु। धृमग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपहितं ताग श्री
तानाब्रह्मन्नविषण्णं देवकृतमः। शंनः शो वा मरुद्भ्योऽग्नेः सहस्रसातम शति।१९ तां हितां गोतमो
राहूगणो। विदांचकार सा ह जनकं वैदेहं प्रत्युत्ससाद तां हांगजिद्ब्राह्मणेष्वन्वेषतामुद्दयाज्ञव
ल्क्ये विविद स हावाच सहस्रं लायाज्ञवल्क्य दद्मो यस्मिन्वयं त्वयि मित्रविंदामन्वविदामेति विंदाति मि
त्रं राष्ट्रमस्य भवत्यपपुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते यो चैतादेवं वेद।
२० ब्राह्मणं॥१ अथातो हविषः समृद्धिः। षट् वै ब्रह्मणो द्वाराग्निर्वायुरापश्चंद्रमा विद्युदादित्यः॥

28

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२७॥

स यदुपदग्धेन हविषा यजाते। अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सो ऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रति
पद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति॥२॥ अथ यया विपतितेन हविषा यजाते। वायुना ह स ब्रह्मणो द्वा
रेण प्रतिपद्यते स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति॥३॥ अथ यो शृत
न हविषा यजाते। अग्निर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सो ऽग्नि ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायु
ज्यं सलोकतां जयति॥४॥ अथ यदुपरक्तेन हविषा यजाते। चंद्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स
चंद्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति॥५॥ अथ यया लोहितेन हवि
षा यजाते। विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः
सायुज्यं सलोकतां जयति॥६॥ अथ यः सुशृतेन हविषा यजाते। आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्र

२७

थ२ २॥

तिपद्यते स आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति॥ सैषा हविषः समृ
द्धिः सा या एवमेतां हविषः समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टं भवति॥७॥ अथातो यज्ञस्य समृद्धिः।
आविर्यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तद् [illegible] यदतिरिक्तं पशव्यमस्य तद्यत्सुकृतं श्रिया अस्य तद्यद्य
त संपन्नं स्वर्ग्यमस्य तत्॥ स यदि मन्येत। न्यूनं मे यज्ञे ऽभूदिति प्रजननं मे ऽत्र भविष्यतीत्येव तदुपासीत॥८॥
अथ यदि मन्येत। अतिरिक्तं मे यज्ञे ऽभूदिति पशव्यं मे ऽत्र पशुमान् भविष्यामीत्येव तदुपासीत॥९॥ अथ य
दि मन्येत। सुकृतं मे यज्ञे ऽभूदिति श्रियं मे ऽत्र दामा श्रीर्मे जनाय यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यती
त्येव तदुपासीत॥ अथ यदि मन्येत। संपन्नं मे यज्ञे ऽभूदिति स्वर्ग्यं मे ऽत्र स्वर्गे लोके ऽत्र भविष्यामीत्येव तदुपा
सीत। सैषा यज्ञस्य समृद्धिः सा या एवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य यज्ञेनेष्टं भवति॥१२॥

(29)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ब्राह्मणेभ्यः॥ शाठ्या उर्वशी हा स्वराः॥ पुरूरव सा मे दुःखकमेत ७ह विंदमानो पावत्रिः स्म मा क्रोधेत सेन दं डेन हता
दकामा ॥ ७स्म मा नि पधा सि मेोस्म व्वा नग्नं दर्शमि प्रविन श्रीणामुपचार इति॥ सा हाम्निं घो गु वासा॥ अपि ह
स्मा द्वर्शिणपास ताव घो ग्धा स्मिन्नु वा स ता ता ह गंधर्वाः समूदिरे घोग्वाऽयमुर्वशी मनुष्येषु वास्मी दुपजानी
त यथेयं पुनरागछेदिति तस्यै हा विघुरिणा ग्रा य नउप बद्धा स तातो ह गंधर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः॥२॥
सा हावाचा अवीर इव बत मे जन इव पुत्र ७ हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच॥३॥ अथ ह तायमी ता
वक्ष । कथं नु तदवीरे कथमजने ७ स्यादि त्राह ७ स्यामि ति स नग्न एवान्तूत्पपात चिरं तन्मेनाय घासः
पर्यधास्यत ततो ह गंधर्वा विघृतं जनयांचक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवायं तिरो बभूव पुन
रिमील ति रान्तता ७स्म आधमजल्पं कुरुक्षेत्र ७ समयाव चाराच्यतः स्र हे तिविसवती तस्यै हाध्यं तेन वव्रा

प

जतद्वलाऽप्सरसआतयो न्त्र वापरिप्लवु विरा धत ७ हयं ज्ञात्वोवाच॥ अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवा
समिति ता हा हो तु स्मस्मे वा आविरस्मामतितथेति तस्मै हाविरासुः ॥ पत ७ हायं ज्ञात्वा निपरा वादा ह यजायै
मनसाति हू घोर ब्रावा ७ सि मिश्रा ह्यणावा वाहि न्नो नतो मंत्रा अनुदिता मस एतम यक्ष रन्पुरू रतारव नाहै
नि पु पनुर मदो सं नु वृदाव हा इति हैव निना तदुवाचा दूत ७ह तरा प्रत्स्या वा चाकिमे ता व्वाचा सणवा त
वा हं प्राक्रामिषमुष सामग्रियेवा पुरूरवः पुनरस्तं पारहि दुरापना वात इवाहमस्मीति न वै वैत दकरो २१
यद्हम ब्रुवन्नुदुराप वा अहं त्वयेत ह्येस्मिदु नष्टं हानि दीति हैवि नं तदुवाच ७ अथ हायं परिद्यूनउवाच ।
सुदेवा अद्य प्रपतेदनावृत्ता रावतं परमां गंतवा उ अधं शयीत निर्ऋतरुपस्थे धैनं वृका र नस्ता स्त
अद्युरिति सुदेवोघोरा बध्नीत प्रपा पतत्त्वादो दृ का वाश्वानाववरिति हैव तदुवाच ७ हैनरा प्रत्यु

प ११

नं १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाचा ह पुरूरवा मा हृथ्या मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन्न वै स्त्रैणानि सख्यानि संतीति सालावृका २१
णाऽ हृदयान्यातानीतिमेनदा दृश्यान्न वै स्त्रैणः सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाचाऽ यद्विरूपाचरं
मर्त्येष्ववसऽ रात्रीः शरदश्चतस्रः घृतस्य स्तोकऽ सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामीति तदेत
दुक्तप्रत्युक्तं पंचदशर्चं बह्वृचाः प्राहुः तस्यै ह हृदयमाव्यथयांचकार ॥१०॥ सा होवाच संवत्सरतमीऽ रात्रि
मागच्छतात्तन्म एकाऽ रात्रिमंते शयितासे जात उ तेऽयं तर्हि पुत्रो भवितेति स ह संवत्सरतमीऽ रात्रिमा
जगाम हिरण्यविमितानि ततो हैनमेकमूचुरेतत्प्रपद्यस्वेति तदस्मै तामुपप्रजिघ्युः ॥११॥ सा होवा
च ॥ गंधर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारस्तं वृणासा इति तं वै मे त्वमेव वृणीष्वेति युष्माकमेवैकोऽसानीति ब्रूया
दिति तस्मै ह प्रातर्गंधर्वा वरं ददुः स होवाच युष्माकमेवैकोऽसानीति ॥१२॥ ते होचुर्न वै सा मनुष्येष्वग्नेर्यज्ञिया

३१

३१।५

तनूरस्ति ययेष्ट्वास्माकमेकः स्यादिति तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निं प्रददुरनेनेष्ट्वास्माकमेको भविष्यसीति तं
च ह कुमारं चादायावव्राज स अरण्य एवाग्निं निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरेमीत्युत्तिरोभूतं यो ग्निर
श्वत्थं यास्थाली शमीं ताऽ स ह पुनर्गंधर्वानियाय ॥१३॥ ते होचुः संवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनं पच स एतस्यै
वाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधत्तात्स यस्ततोऽग्निर्जनिता
स एव स भवितेति ॥१४॥ ते होचुः परोक्षमिव वा एतदाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व शमीमयीमधरा
रणिऽ स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥१५॥ ते होचुः परोक्षमिव वा एतदाश्वत्थीमेवोत्तरार
णिं कुरुष्वाश्वत्थीमधरारणिऽ स यस्ततोऽग्निर्जनिता स एव स भवितेति ॥१६॥ स आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं
चक्र आश्वत्थीमधरारणिऽ स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे स एव स आस तेनेष्ट्वा गंधर्वाणामेक आस तस्मादाश्वत्थीम

37

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२

त्वा न्नरा रत्निं ऊ न्बी ता ब्रह्मी मधरारणि ७ म यस्त्रा तो ग्नि ज्रा यितम एव सन्नवति तने ष्क्षा गंधर्वाणामेको
न्नवति ।।७ ब्रा ह्मणं ।।३ प्र जा पति र्हवा ऊ मास्यै रा त्मानं ब्रिदधे स इमामेव दक्षिणं बाऊं ब्रिदधा देव ७ हविरऊ
रुत तस्यायमेवां गुष्ठ आग्नेय ७ हविरिद ७ सोम्यमिद ७ सावित्रं ।। स वि वर्षिष्ठः उ रो डाशो न्नवति । तस्मा
दियमासां वर्षिष्ठ ७ सारस्वतमिदं पोष्णमथय एष उपरिष्टा दङ्गुष्ठस्य संधिस्त न्मारुत मिदं वैश्व देवं दे
वी वा द्यावापृथिवीयं तद्वा अनिरु क्तं न्नवति तस्मा न्नदनिरुक्तं ।२ अयमेव दक्षिण ऊरुर्वरुण प्रघासाः तस्य
यानि पंचहवींषि समायीनि तानि इमाः पंचांगुलयः ऊल्फाव वेंद्राग्न ७ हविस्त्राद्धि द्विदेवत्ये न्नवतितस्मादिमौ
गो ऊल्फा विदं वा रुणमिदं मारुत मन्न कं काय स्तद्वा अनिरुक्तं न्नवति तस्मा न्नद निरु क्तं ।३ मुखमेवास्या नीकव
तीष्टिः मुखं ७ हि प्राणानामनीकमुरः सांतपनीयोर सा हि सममिव तप्यत उदरं गृह मेधीया प्रतिष्ठा वा उ
ना

३२

२३

यं ति तस्मा वाप्या मित्ये वमु ह प्रजा पति श्चा तु र्मास्यै रा त्मानं ब्रिदधे तथो एवै वं ब्रियजमानश्चातुर्मास्यै रात्मा
नं ब्रिधत्ते ७ तदाऊः सर्वं गा यत्रं ब्रिधा देव ७ हविस्त्या स्वर्वं त्रैष्टुभं वरुण प्रघासाः सर्वं जा गतं महा हविः सर्वमानुष्टु
भ ७ शुनासीरी यं वत्रुष्टो मस्या प्यायेति तदु तथा न कुर्या धद्वा एतान्य तिसंपद्येतातानि वाप्यस कामेत पाप्ये २
न्नवति । एतानि वा एतानि । चातु र्मास्यानि द्वाषष्टानि । त्रीणि शतानि हवींष्यः संपद्यातता दतिः संवत्सरं व महा
वृतेवा प्रोत्पयोहि प्रति ष्ठा वा अयं यजमानाय जमान मे वितत्स्वर्ग्ये लोक आयातश्रति प्रति ष्ठापयति ।।२ ब्राह्म
णं ।।३ शो चेयाद्द प्राचीन योग्यः उद्दालक मारुणि माजगाम ब्राह्मा घमग्नि होत्रं विदिष्यामीति । स हा वाचा
गौतम कात ग्निहोत्री ।का वत्सः किमु पक्व ष्टा कि ७ सं याजनं किंदुह्यमानं किं दुग्धं किमा श्रियमाणे किम
धिश्रितं किमवज्योत्यमाने किमद्भिः प्रत्यानीतं किमु द्वास्यामाने किमुद्वासितं किमुन्नीयमानं किमुन्नीतं किं

ज्यो १ ह्वा य ५

३२

(32)

CC-0. In Public Domain.Kavikulgurū Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४

दयं प्रतिष्ठित्या एव द्विरास्नान्येवास्य क्रियन्ते ॥ ७ हविःशिर्णैर्हि क्रीडती वायमेवा वाश्रा णाश्रा दित्यष्टिः ॥ ४ ॥ अय
मेवान्तरूरू मन्दाहविः । तस्य यानि पंचहवीं ७ षि समाम्नायीनि ताइमाः पंचांगुलयः कुल्फा वा विंशान्न ७ हविष्मो द्वि
घिदेवत्यं भवति तस्मादिमो द्वौ कुल्फाविदं माहेंद्रमिदं वैश्वकर्मणं तथा अनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्त
मथ यदिदमंतरूरु दारतत्पिष्टयज्ञस्य धामानिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तं ॥ ५ ॥ अयमेवान्तरात्मा वाकुः शुना
सीरीयं । तस्य यानि पंचहवीं ७ षि समाम्नायीनि ताइमाः पंचांगुलयाथ य एष उपरिष्टाद्धमस्य संक्षिप्त बुनासीरी
यमिदं वायव्यं दोःसोऽयं न धाम्निरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तं ॥ हतानि वा एतानि । चातुर्मास्यानि त्रिषंधी
नि द्विसमस्तानि तस्मादिमानि पुरुषस्यांगानि त्रिषंधीनि द्विसमस्तानि । तेषां विंशतुर्सां धायास्त्रीणि त्रीणि
हवीं ७ ष्यनिरुक्तानि भवंति । द्वे द्वे वायां ७ तेषां विंशतुर्विंशमर्थति । तस्माद्धतुर्विंशे राधुतं धयाः प्रण

५

मुघतं किं ७ क्रियमाणं किं निगृहीतं ॥ २ ॥ का ७ समिधमादधासि कास्त्वाकृतिः । किं मुपासीषदः किं मुपेक्षि
ष्ठाः । का नराकृतिः ॥ ३ ॥ किं ७ कुवा प्रकंपयसि किं ७ स्रुवं परिमृड्य स्रुचं न्यमार्क्षीः । किं द्वितीयं परिगृह्य दक्षि
णाता स्रुसमुपासीषदः किं प्रथमं प्राशीः किं द्वितीयं किमुत्सृप्यापाः । किं ७ स्रुचय प्रत्यानीय निरोक्षीः किं द्वि
तीयं किं तृतीयमेतां दिशमुद्दोक्षीः किं जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः । किं ७ सर्मिति तिष्ठि पोयदि वा एतद्वि
द्वान् नशिहोत्रमहोषीरथ्यात जंकुतेयथवा अविद्वानकृतमेवतत् ॥ इति ॥ ४ ॥ सहोवाचा ॥ अडवमिममान यग्नि
होत्री वायव्योऽवस्सः स जूरूपसृष्टो विराट् संयोजनमाश्विनं दुह्यमानं वैश्वदेवं दुग्धं वायव्यमाक्रियमा
णमाग्नेयमधिश्रितमैंद्रमयमवज्योत्यमानं वारुणमद्भिः प्रत्यानीतं वायव्यमुद्वास्यमानं द्यावापृथिव्यमु
द्वासितमाश्विनमुन्नीयमानं वैश्वदेवमुन्नीतं महादेवाय घृतं वायव्यं ७ क्रियमाणं ब्रह्मस्वं निगृहीतं ॥ ५

३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथ याऽं समिधमादध्याति। आकूतीनाऽंसाप्रति छाया प्रवर्जितिर्ईवीस्वया प्रैषं यदु पासीषदं बार्हस्प
त्यं तघ दपेठि षीमं वासुं वलोकोत नसमर्ध्यं त्या त्वराकूतिमंतियास्वर्गे लोके ध्यां॥ अथ यद्यु वाप्रकंपया
मिध्वाय थ्यंतघस्कं वं परिमृज्यस्रुवेन्यमाज्ञिषमोषधिवनस्पतींस्तेनाप्रैषं यद्वितीयं परिमृज्य दक्षिणातोह
स्तमुपासीषदं पितॄंस्तेनाप्रैषं यत्सर्वं प्राशिषं मां तेनाप्रैषं यद्वितीयं प्रजां तेनाथ यदु स्रुच्याषे पां परस्तेना
प्रैषं यत्स्रुच्य पञ्चानीय निरोक्तिष ७ सर्प्पीदर्वजनांस्तेनाप्रैषं यद्वितीयं गे ध्रुवा स्परसस्ते नाथ यत्रृती
यमेतोदिग्वामुदोक्तिष ७ स्वर्ग्यष्ठ लोकस्यातन द्वारं थवारिषं यजमानेनाहवनीयमपोन्यानेषमस्ते
लोकायतेन वृष्टिमदोयन्समतिष्ठिपे यत्स्वथि व्याकुर्नं तत्तेनामस्पुरमितेतन्नोतगवेस्मा हितिहावाचा ७
शोवायोज्ञमः॥ प्रत्त्यामिवे वतगवंतमितिपृष्ठेव प्राचीनयाग्पेति सहावाचयस्मि कालउहृतास्यगयं

३४

पा १

प

सुरूपावहूताः निपात्राणि हाथं स्या अथ तआहवनीयोनुगवेद्धेतत्कृयेयदत्र जुहुकतात्रवती
ति ब्रूदितिहावाच पुराविरादस्य ज्येष्ठः पुत्रोम्रियत यस्थेतदविदित ७ स्यादिघातिस्थेवाहमतारिषमि
ति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति प्राणउदानमध्यगादिति गार्हपत्यआज्यतिं जुहुयाः ७ सैव प्रायश्चित्ति
र्नतदागः कुर्वीत यत्पेतन्नोतगवेस्मा हितिहावाचा ७ शोवायाज्ञमः॥ प्रत्त्यामिवे वतगवंतमितिपृष्ठेव प्राची
नयाग्पेति साहावाच यत्र नरतस्मिन्नेव काले गार्हपत्यानुगवेद्धेतत्कृयेयदत्र जुहुकातात्रवती ति ब्रूदे
तिहावाच पुराविरादस्य गृहपतिर्म्रियत यस्थेतदविदित ७ स्यादिघातिस्थेवाहमतारिषमिति किं वि
दितं का प्रायश्चित्तिरिस्युदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीयआज्यतिं जुहुयाः ७ सैव प्रायश्चित्तिर्नतदागः
कुर्वीयत्पेतन्नोतगवेस्मा हितिहावाचा ७ शोवायाज्ञमः॥ प्रत्त्यामिवे वतगवंतमितिपृष्ठेव प्राचीनयो

34

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्यति स होवाच यत्र तर्ह्येतस्मिन्नेव काले आचार्यपितानुगछेद्वेछ तद्यं यदत्र जुह्वता भवतीति विद्वादिति
होवाच भगवान्विराट्दक्षस्सर्वं प्रजावाप्रियरन्यस्यैतद्विदितं स्याद्विद्यातिच्चैवाहमतारिषमिति किं विदितं
का प्रायश्चित्तिरिति व्यानं दानं मथगार्हपत्यं जुहुतिं जुहुयात्सैव प्रायश्चित्तिर्न तदा गःकु
र्वीय स्येतन्नो भगवं आहूति होवाच ॥१०॥ शौचेयो ज्ञप्रः प्रत्यामित्रेव भगवंतमिति एछेव प्राचीनयोग्य
ति स होवाच यत्र तर्ह्येतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगछेयुर्वेछ तद्यं यदत्र जुह्वता भवतीति विद्वादिति
होवाच भगवान्विराद्दस्यादायादेकुलं स्याद्धस्यैतद्विदितं स्याद्विद्यातिच्चैवाहमतारिषमिति किं
विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिराद्दग्निं मथित्वा यां दिशं वातो वायात्तां दिशमाहवनीयमुद्धृत्य वा
ययामाहुतिं जुहुयात् सन्धिघात् समृद्धिमेमिन्नात्र सर्वेदवत्यं वायुं ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियंति
हो

३५

प

ध्यायोऽश्चित्तिः पुनर्विसृज्यं तस्यैव प्रायश्चित्तिर्न तदा गःकुर्वीय स्येतन्नो भगवं आहेति होवाच ॥११॥ शौचेयो
ज्ञप्रः प्रत्यामित्रेव भगवंतमिति एछेव प्राचीनयोग्यति स होवाच यत्र तर्ह्येतस्मिन्नेव काले निर्वातः सर्वेऽग्नयो
नुगछेयुर्वेछ तद्यं यदत्र जुह्वता भवतीति विद्वादिति होवाच प्रियमेवास्मिंल्लोके परेपता प्रियमनुष्विन्न
स्येतद्विदितं स्याद्विद्यातिच्चैवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुरा चिराद्दग्निं मथित्वा
प्रांसमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेनाहवनीयमुपविश्य द्दमे वेन त्वाबय सन्धिघात् समृद्धामग्निहोत्रं सर्वे
दवत्यं ब्राह्मणं ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियंति ब्राह्मणास्तु नर्त्विसृज्यं तस्यैव प्रायश्चित्तिर्न तदा गःकुर्वी
य त्यय वाव हमेतन्नाविदिषमिति होवाच ॥१२॥ शौचेयो ह प्राइमानिस मिकाष्ठात्तु पायानि भगवंतमि
ति स होवाच यदेवं नाव त्वा भ्रष्टी तत्र्य पति ध्याद द्युपेहीति तथेति तं ह पनिन्ये तस्मै हदिता शौ क

85

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तरा याᳪहूतिमुवाचयं स्म तं तस्मादु स त्वामवद्वदत्॥३ ब्राह्मणं॥ब्रह्मचर्यमागामित्याह। ब्रह्मण एवैत
दात्मानं निवेदयति ब्रह्मचार्यसानीत्याह ब्रह्मण एवैतदात्मानं परिददात्यथैनमाह को नामासीति प्रजाप
तिर्वै कः प्राजापत्यमेवैनं तत्कृत्वोपनयति॥अथास्य हस्तं गृह्णाति। इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाह
माचार्यस्तवासावि द्वे वाव ते श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते एताभ्यामेवैनᳪ श्रेष्ठाभ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददा
ति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्त्तिमार्छति न स य एवं वेद॥२ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति। प्रजापत
ये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीति द्वे वाव ते श्रेष्ठे वर्षिष्ठे देवते एताभ्यामेवैनᳪ श्रेष्ठाभ्यां
वर्षिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्त्तिमार्छति न स य एवं वेद॥३ अद्भ्यस्त्वौ
षधीभ्यः परिददामीति। तदेनमद्भ्यश्चौषधिभ्यश्च परिददाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामीति तदेनमा ३६

प

भ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति यया इदᳪ सर्वमधि विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति तदेन
ᳪ सर्वेभ्य एव भूतेभ्यः परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्त्तिमार्छति न स य एवं वेद॥४ ब्रह्म
चार्यसीत्याह। ब्रह्मण एवैनं तत्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वा आपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह कर्म कुर्विति
वीर्यं वै कर्म वीर्यं कुर्वित्येवैनं तदाह समिधमाधेहीति समिन्द्धात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवै ५
नं तदाह मा सुषुप्था इति मा मृथा इत्येवैनं तदाहापोऽशानेत्यमृतं वा आपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदा
ह तादनमुत्तयाता भूतेन परिगृह्णाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्त्तिमार्छति न स य एवं वेद॥५
अथास्मै सावित्रीमन्वाह। तां ह स्मैतां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातए
वास्मिंस्तद्वाचं दधम इति॥६ अथ षण्मास्येऽन्वाहुः षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजा

(38)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यंते जात एवास्मिंस्तद्वाचं दधाति ॥७॥ अथ चतुर्विंशत्याहाच्चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सर
संमिता वै गर्भाः प्रजायंते जात एवास्मिंस्तद्वाचं दधाति ॥८॥ अथ द्वादशाहाद्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य सं
वत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते जात एवास्मिंस्तद्वाचं दधाति ॥९॥ अथ षडहात्षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य
संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते जात एवास्मिंस्तद्वाचं दधाति ॥१०॥ अथ त्र्यहात्त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य
संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते जात एवास्मिंस्तद्वाचं दधाति ॥११॥ तदपि श्लोकं गायंति । आचार्यो गर्भी
भवति हस्तमाधाय दक्षिणं । तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मण इति सद्यो ह त्वेव ब्राह्मणायानुब्रू
यादाग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वा अग्निर्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥१२॥ तां हैतामेके
सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुप्तद्वाचमस्मिंस्तद्दधाम इति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाद्वाचमस्य ३१

५

मस्य व्यादमदित मूका भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥१३॥ अथा है
के दक्षिणतस्तिष्ठते वासीनाय वान्वाहुर्न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्क्लिब्नं न्वा अयमिममजीजनत क्लि
ब्नो भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥१४॥ तां वै पच्छो न्वाह
त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिंस्तद्दधात्यथार्धर्चशो द्वौ वा इमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्रा
णोदानावेवास्मिंस्तद्दधात्यथानूक्त्यैका वा अयं प्राणः संस्त एव प्राणमेवास्मिंस्तत्कृत्स्नं दधाति ॥१५॥ तदा
ऊः । न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुनं चारेद्गर्भो वा एष भवति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीति न दिमं ब्राह्मणे
ष्विषिक्ताद्रेतसो जनयानीति ॥१६॥ तदु वा आहुः । काममेव चरेद्ध्यो वा इमाः प्रजा दैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता
वा इमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायंते छंदांसि वै दिव्याः प्रजास्तानि मुखतो जनयाति तत एतेन नय

(५१)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततस्मादुपेकाममेव यजेत ॥७॥ तदाहुः । न ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नीयादोषधीनां वा एष परमो रसो यन्मधु नेदनाद्य
स्यान्तं गच्छानीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नस्त्र्याय्येवा एतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु स ह तु रसो
यस्य ह क्लिष्टमिति यथाह वा अन्यं वा युज्वसिष्ठमवाप्तियो हारजाह कं घर वं विद्यान्ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नाति तस्मा
दुकाममेवाश्नीयात् ॥८॥ ब्राह्मणम् ॥६॥ देवा वा ऊर्ध्वाः स्वर्यं लोकमायन् । अस्तु राक्षसमसांत्वरदधुस्ते हात्तुर्न वा अस्यान्ते
नस्त्राद्पघ्नाता स्मिन्हं त्व सत्रमासामहा इति ॥१॥ तऽत्राताग्निष्टोमं सत्रमुपेयुः । ते यावद्दासीनः परापश्ये यावत
स्मोपाघ्नतेवमेव शनतान्क्षेपनया वन्निष्ठन्परापश्ये तावत्तस्मोपाघ्नत ॥२॥ ताहाहुः । अपवावतमो ह न्माद नत्वे
वसर्वमिव हन्त प्रजापतिं पितरं प्रश्न्यामेति । तं प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुस्तमुरा विन्नाप्तगवऊर्ध्वांस्स्वर्यं
लोकं यतस्तमसान्तरदधुः ॥३॥ तत्रात्राताग्निष्टोमं सत्रमुपेमा । तया वदासीनः परापश्ये त्राव तस्मोपाहन्म

३८

५

ह्येवमेव शनतान्क्षेपनयावन्निष्ठन्परापश्येत्तावतस्मोपाहन्म हि प्रनानगवेठाधियथासुरांस्त्रमोपहत्यस्त
र्वं पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रज्ञास्याम इति ॥४॥ सहोवाचाऽसर्वक उत्स्योवेयज्ञान्यामगं तयदि ग्निष्टोमेन
त्वाज्ञेनवत्रातातिरात्रेण सत्रमुपेतातनासुरांस्त्रमोपहत्य सर्वं पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रज्ञास्यथेति ।
पातन्नातातिरात्रेण सत्रमुपेयुस्तेनासुरांस्तमोपहत्य सर्वं पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रजज्ञुस्तेषामवी
क्ष्यचाराघ्राषेवाहः स्वहरतिरात्रिसाक्षानि पुरीयूराविमन्यहः सामानि ॥६॥ ताहाहुः । रसुहामवेन प्रजा
नीमाहेत प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययामेति । तं प्रजापतिमेव पितरं प्रतीत्योचुरहंनोराविस्तामानि रात्र्या
मज्ञो भवंतिनः । विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीराननुशाधि न इति ॥७॥ ताऽन्हिः तदुपजगौ । महाहि मिवाऽवे
फ्दा बलीयानच वेद्या । अं तं तस्वादाश्छानाः क्षताः सत्रे ननायत इति ॥८॥ आश्विनं वै वचः शास्यमानः प्रातरनु

३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वाकमास्थानादनुत्रयमास्थानादनुष्टुंधीराःसेता॰ धीरवत्। प्रशास्त्रा तमुपेत शानिरप्रति श॰ सतेति।
शतहोतुः। कथंनुसगकः शास्त्रं कथमप्रतिशस्त्रमितिसहोवाचयत्र होता ताश्विन॰ श॰ सन्नाग्नेयस्य
क्रातागायत्रस्यछंदसः पारंगच्छात्प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य सविधानीयाः प्रा
तरनुवाकमुपाकुरुतात् दुवे होता शंसति शानेरितारांजंशय्यमानइवाचाहतंव्यावाचावंप्रात्पति
नछंदसाछंदः।१० परिहितप्रातरनुवाकाय यथायतनमेवोपाव॰ वंतयामोऽङ्चा द्रोणकलशे पवित्रंप्र
पीडयति दधातितिराक्षैवरिचा प्रलंबः प्रतिपारत्यति। रा स्मानेवतद्। याध्वर्युः आनुपूर्वं यजमानु॰
स॰ स्थाप्ययत छत्रिं त्रयीमाद्भुहास्ता न्यूहीचा विप्रुषा॰ होम॰ ऊयासंत्र निंवबहिष्पवमानेन
स्तुवाहरवप्रतिपद्याध्वग्रति।११ तादतति स्तोकाः। बवर्तिः सिधावेद्धीकेधीराय जकुसमः। विद्याल्लो

३८

प

त्यशातकतुदेवाः सत्रमतन्वतेति।१२ चत्वारो ह्यत्र मुख्या नवेति। होता ब्रह्माव अध्वर्युपावनुशाकेवद
त्वनिकल्पयन्नन्ये रत्वोदयतिषजं नधीराः। नदानवायज्ञियं तनुमेषां विजानीमा विततं मोह्यैतिन।
सर्वैस्याकः परिशिष्टं षन्निकर्म तदुत्तारणाभिवितन्वात का। दुर्विज्ञानं कार्य्यं देवतानां॰ सोमाःसोमेष्वीति
षक्तः सर्वं ता। समानानृदमुद्देतिहूयाकाष्टहूता। यथा। प्रसान्यस्कन्तः ॐ मानू जनमेजयसादनश
तस्थुररक्षसाव्याप्युः।१३ ब्राह्मणे।७। पंचैव महायज्ञाः। तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृ
यज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति।१। अहरहर्भूतेभ्यो बलिं॰ हरेत्। तथैतं भूतयज्ञं॰ समाप्नोत्यहरहर्द
द्यादादपात्रात्तथैतं मनुष्ययज्ञं॰ समाप्नोत्यहरहः स्वधाकुर्यादादपात्रात्तथैतं पितृयज्ञं॰ समा
प्नोत्यहरहः स्वाहाकुर्यादाकाष्ठात्तथैतं देवयज्ञं॰ समाप्नोति।२ अथ ब्रह्मयज्ञः। स्वाध्यायो वै ब्रह्मय

39

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज्ञस्तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्म्मन उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक उद
यनं यावंतꣳह वा इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददल्लोकं जयति त्रिस्तावंतं जयति भूयाꣳसं चाक्षय्यं य एवं
विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोध्येतव्यः २ पयआहुतयो ह वा एता देवानां। यदृचः स य
एवं विद्वानृचोहरहः स्वाध्यायमधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृप्तास्तर्पयंतियो
गक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा अभिवहं
ति।३। आज्याहुतयो ह वा एता देवानां। यद्यजूꣳषि स य एवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीत आ
ज्याहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृप्तास्तर्पयंति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वा
भिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा अभिवहंति।४ सोमाहुतयो ह वा एता देवानां ५०

प

यत्सामानि स य एवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृ
प्तास्तर्पयंति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄ
न्स्वधा अभिवहंति।५ मेदआहुतयो ह वा एता देवानां। यदथर्वांगिरसः स य एवं विद्वानथर्वांगिरसोहरहः
स्वाध्यायमधीते मेदआहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृप्तास्तर्पयंति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा
सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्स्वधा अभिवहंति।६ मध्वाहुतयो ह वा एता
देवानां। यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳस्यः स य एवं विद्वाननुशास
नानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳसीरित्यहरहः स्वाध्यायमधीते मध्वाहुति
भिरेव तद्देवांस्तर्पयति त एनं तृप्तास्तर्पयंति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः

४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संपरिस्रुतिकुल्या मधुकुल्याः ॥ ३ ॥ ब्रह्म अग्निवदंति ॥ ७ ॥ तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्कारा यद्
वातो वाति यद्विद्योतते यत्स्तनयति यदवस्फूर्जति तस्मादेवं विद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्ज
त्यधीयीतैव वषट्काराणामछंबट्काराय अति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते गच्छति ब्रह्मणः सात्मताम् ॥ ७ ॥ स चेदपि प्रब
लमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥ ब्राह्मणं ॥ ६ ॥ इतीयः प्रपाठकः
समाप्तः ॥ ३ ॥ कांडी ११२ ॥ ७ ॥ अथातः स्वाध्यायप्रशंसा ॥ प्रियेस्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्य
पराधीनो हरहरर्थान्साधयते सुखं स्वपिति परम चिकित्सक आत्मनो भवतींद्रियसंयमश्चैकारा
मता च प्रज्ञा वृद्धिर्यशो लोकपक्तिः प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मण्यं
प्रतिरूपचर्यां यशो लोकपक्तिं लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चाज्येयत

५१

प

या चावध्यतया च ॥ १ ॥ ये ह वै के च श्रमाः । इमे द्यावापृथिवी अंतरेण स्वाध्यायो हैव तेषां परमता काष्ठा य
एवंविद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ २ ॥ यद्यद्ध वा अयं छंदसः स्वाध्यायमधीते तेन तेन हैवास्य
यज्ञक्रतुनेष्टं भवति य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥ यदि ह वा अप्यभ्यक्तः । अलंकृ
तः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीत आ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते य एवंविद्वान्स्वाध्यायमधीते
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥ मधु ह वा ऋचः । घृतं ह सामानि अमृतं यजूंषि यद्ध वा अयं वाकोवाक्यमधी
ते क्षीरौदनमांसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥ मधुना ह वा एष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायम
धीते त एनं तृप्तास्तर्पयंति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ६ ॥ घृतेन ह वा एष देवांस्तर्पयति । य एवंविद्वान्सा
मान्यहरहः स्वाध्यायमधीते त एनं तृप्तास्तर्पयंति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ७ ॥ अमृतेन ह वा एष देवांस्तर्प

51

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यति। यएवंविद्वान्यजू७ष्यहरहः स्वाध्यायमधीत तएनंतृप्तास्तर्प्पयंति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः।।७ब्दधीरो
दनमा७सोदनान्या७ हवा एषु देवास्तर्प्पयति। यएवंविद्वान्वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वा
ध्यायमधीतत एनंतृप्तास्तर्प्पयंति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः।।८।। यंति वा आपः। एत्यादित्यः एति चंद्रमा यंति न
क्षत्राणि यथा ह वा एता देवता नेयुर्न कुर्युरेव७ हैव तदहर्ब्राह्मणो भवति यदहः स्वाध्यायं नाधीते तस्मा
त्स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्तस्मादप्यृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुंव्यां वाभिव्याहरेद्व्रतस्याव्यवच्छेदाय।।१०।। ब्रा
ह्मणं।।।।। प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत्। एक एव सोऽकामयत स्यां प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्मा
च्छ्रांतात्तेपानात्त्रयो लोका असृज्यंत पृथिव्यंतरिक्षं द्यौः।।१।। स इमांस्त्रीँल्लोकानभितताप तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि
ज्योती७ष्यजायंताग्निर्योयं पवते सूर्यः।।२।। स इमानि त्रीणि ज्योतीं७ष्यभितताप तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो ४२

प

सु१

वेदा अजायंताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः।।३।। स इमांस्त्रीन्वेदानभितताप तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्री
णि शुक्राण्यजायंत भूरित्यृग्वेदाद्भुवरिति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्स ऋग्वेदेनैव होत्रमकुर्वत यजु
र्वेदेनाध्वर्यव७ सामवेदेनोद्गीथं यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमथोच्चक्रामाधात देवाः प्रजा
पतिमब्रुवन्। यदि न ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्वलेत्केनेनं भिषज्यामेति। स होवाच यद्यृक्तो भू
रिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ यदि यजुष्टो भुवरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नीध्रीये जुह
वथान्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाहवनीये जुहवथ यद्य
विज्ञातमसत्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ तदृग्वेदेनैव ऋग्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदं
सामवेदेन सामवेद७ स यथा पर्वणा पर्व संदध्यादेव७ हैव संदधाति य एता तिस्रः भिषज्यथयो

५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्यातान्येनति षज्यति यथा शीर्ष्णेन शीर्षं संधित्से यथा बाहीर्स्गिरस्म निनिदध्यादेवं तस्मादेवं वि
दमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं । यदृग्वा होत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्म
त्वमित्यनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् ७ ब्राह्मणं ॥ २ ॥ प्रजापतिर्ह वा एष यदंसुः सोऽस्यैष आत्मा लेवास्याह
यं प्रजापति ह्यगिवादास्यः स यदंसुं गृह्णीता दास्यैष्टं कल्पयात्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं प्रति
ष्ठापयति । प्रथमानो ह वा अंसुः प्राणो दास्यः प्राण एवांसु रुहानो दास्य चक्षुरेवांसुः श्रोत्रमदा
भ्यस्त घादाते यादहो ४ क्तैति सर्वत्रैवायं वनस्यु तायां २ अथादेवाश्च ह वा असुराश्चोऽनय प्राजापत्या अस्पर्ध
तत एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पर्धं तास्माकमयं स्यादस्माकमयं स्यादिति ॥ ३ ॥ ततो देवाः अर्चंतः श्रा
४३ म्यंतश्चेरुस्त एतं ग्रहं ददृशुरेतमदाभ्यं तमगृह्णत तात सवनानि प्रावृहं स्तत्सर्व यज्ञं समवृंजतां त्र्वा ४३

यन्नसुरान्यज्ञात्प्रातान्ह्णुः । अदम्भाम वा एनानिति तस्माद्दहस्यो नाविनादम्भन्निति तस्मादाभ्यो ब्राह्म
अदाभ्यः स य एनं ब्राह्मणः कस्माद्देवादाभ्य एवं ह विद्विषाता वा स यस्य मदंयं यज्ञं सं वृंक्त एवं विदं द्विषंतं भ्रातृव्य
ं सर्वस्माद्यज्ञान्निर्भजति बहिष्किरोति य उ एवमेत द्वेदा । पसाय निव पात्रेणांशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पा
त्रे निग्राभ्यास्वोपस्थानीय तस्मिन्नेतानंशून्गृह्णाति । ६ उपयाम गृहीतासि । अग्नये त्वा गायत्रछंदसं गृह्णा
मीति गायत्रं प्रातःसवनं तत्प्रातःसवनं प्रवृहतीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छंदसं गृह्णामीति त्रिष्टुभं माध्यंदिनं सव
नं तन्माध्यंदिनं सवनं प्रवृहति विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छंदसं गृह्णामीति जागतं तृतीयसवनं तत्तृती
यसवनं प्रवृहत्यनुष्टुप्मेऽभिगर इतियवाक ह्वीं सवानस्य प्रसदानुष्टुबं तदेवितस्य वृहति तन्नाभिष्टुणो
ति व्रजो वियाव वा वागदाभ्यानद्भ्रेण वाचं हिनसानीति ॥ ७ ॥ अंशूनवाधानाति । द्वे रीनां चापत्मन्ना

४३

प

धूनामि कुरूननानां त्वा पत्मन्ना धूनामि नंदनानां त्वापत्मन्ना धूनामि मदिंतमानां त्वापत्मन्ना धूनामि मधु
तमानां त्वापत्मन्ना धूनोमीत्येता वा देवीरापस्त घा स्त्वेवा देवीरापो याश्च मा मानुष्यस्ता निर वा स्मिन्नेतदुन
यी नीरसं दधाति।८ शुक्रं त्वा शुक्र आधूनामीति। शुक्र७ ह्येतद्रुक्र आधूनोत्यह्नो रूपे सूर्यस्य रश्मिष्विति
तदह्न एवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य रश्मिषु धूनोति।९ ककुत्७ रूपं वृषभस्य रोचते बृहदिति। एतद्वै ककु
न७ रूपं वृषभस्यारावात बृहद्य एष तपति शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगा इति तद्वै शुक्रमेवे
तद्वै क्रस्य पुरोगां करोति सोम७ सोमस्य पुरोगो यत्ते सोमादास्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामीत्येत
४४ द्वा अस्यादास्यं नाम जागृवि य दाक्त वा वमेवेन गावे गृह्णाति।१० अथोपनिष्क्रम्य जुहोति। तस्मात्से
नसोमाय स्वाहेति तस्मामेवेतत्सोमाय जुहोति तयोर्वाच नमो न प्रवृणा रूपस्य हि दृष्टं रूपमत्ति व्य

४४

प

नित्य सा वैव बंधुस्तस्य तावती रेव दक्षिणा यावती र७शोः।११ अथा७शून्त्सु नरवर्जति। उशिक्त्वं देव सो
माग्नेः प्रियं पाथो पीहि वशी त्वं देव सोमेंद्रस्य प्रियं पाथो पीहि अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रि
यं पाथो पीहीति सवनानि वा अंशवः प्रवृहति तान्येवेतत्सु नराथ्या ययत्य यातयामानि करोति तिरयात
यामिर्यज्ञे तन्नाता।१२ ब्राह्मणं।३।। भृगुर्ह वै वारुणिः। वरुणं पितरं विद्ययातिमेने तद्ध वरुणो विदांच
कारातिवि मा विद्ययामन्यत इति। स हो वाच प्राङ्गुत्र कब्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात्तत्र
यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वोदग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वैतयोः पूर्वीयोरुत्तर मव्व
वांतरदशं व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्म आवक्षीया इति।२ स ह तत एव प्राङ्प्रवव्राज। एदु पुरुषैः पुरुषा
न्पर्वाण्येषां पर्वशः संव्रश्चं पर्वशो विभजमानानिदं तवेदं ममेति स होवाच भीष्मं बत भोः पुरुषा

४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वा एतत्पुरुषाः पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्च्यं पर्वशो व्यभजन्त तानितान्हाचुरित्थं वा इमे स्मान मुष्मिँल्लोके सचन्त ता
न्वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति स होवाचास्ती३ह प्रायश्चित्ती३रित्यस्तीति कानि पितातेवेदेति। ३ स ह तत ए
व दक्षिणा प्रवव्राज। एतद्धू पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्तं पर्वशो विभजमानानिदं त। इदं म मा दिति
४५ साहोवाच भीष्मं बतेतो पुरुषा न्वा तै एतत्पुरुषाः पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्तं पर्वशो व्यभजन्त तानितान्हाचुरि
त्थं वा इमे स्मान मुष्मिँल्लोके सचंत तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति स होवाचास्ती३ह प्रायश्चित्ती३रि
त्यस्तीति कानि पितेवा ते वेदेति। ४ स ह तत एव प्रत्यङ्ङुव व्राज। एतद्धू पुरुषैः पुरुषांस्तूष्णीमासीनांस्तूष्णी
मासीनैरद्यमानांस्साहोवाच भीष्मं बतेतोः पुरुषा न्वा एतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनांस्तूष्णीमासीना अन्न अदंती
ति ता हाचुरित्थं वा इमे स्मान मुष्मिँल्लोके सचंत तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति स होवाचास्ती३ह प्रायश्चि

४५

त्ती३रित्यस्तीति कानि पितेवा ते वेदेति। ५ स ह तत एवोदङ्ङुव व्राज। एतद्धू पुरुषैः पुरुषानाक्रंदयत आक्रं
दयक्रिरघमानान्साहोवाच भीष्मं बतेताः पुरुषा न्वा एतत्पुरुषा आक्रंदयत आक्रंदयंतोदंतीति ता हाचुरि
त्थं वा इमे स्मान मुष्मिँल्लोके सचंत तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति स होवाचास्ती३ह प्रायश्चित्ती३रित्यस्ती
ति कानि पितेवा ते वेदेति। ६ स ह तत एवेतयोः पूर्वयोः। उत्तरमं त्ववांतरादिशं प्रवव्राजेदु स्त्रियौ कल्याणीं
चातिकल्याणीं चा ते अन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिंगाक्षो दंडपाणिस्तस्थौ त ७ हैनं दृष्ट्वा भीर्विविद स हेत्य संविवेश
त ७ ह पिता वाचाधीष्व स्वाध्यायं कस्मान्नु स्वाध्यायं नाधीष इति स होवाच किमध्येष्ये न किं च नास्तीति तद्धव
रुणो विदांचकार। इत्यग्वा इति। ७ स होवाचायान्वेतान्प्राच्यां दिशि पन्नालीः पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः
संवृश्च्यं पर्वशो विभजमानानिदं तावदिदं ममेति वनस्पतयो वा ते अभूवन्वनस्पतीना ७ समिधमाद

45

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ध्मतितेन वनस्पतीन वरुंधे तेन वनस्पतीनां लोकं जयति ॥ ७ अथ यानन्तर्दक्षिणायां दिश्प्राच्यीः ॥ पुरु
षेः पुरुषान्यवीएषां पर्वशः संकर्त्तैपवीशा विल...मानानि दंतत्वदं मामतिपशावा वेतत्र अथैवं विद्वान् य एत
यसा जुहोति तेन पशून वरुंधे तेन पशूनां लोकं जयति ॥ ८ अथ यानन्तः प्रतीच्यां दिश्प्राच्यीः ॥ पुरुषेः पु
रुषांश्च स्त्री मासीनां स्त्री मासीनि रघमानानाषधायावेता अथैवं विद्वान् य तृणेनावद्योतयति तेनोषधी
रवरुंधे तेनोषधीनां लोकं जयति ॥ १० अथ यानन्तरुदीच्यां दिश्प्राच्यीः ॥ पुरुषेः पुरुषानाक्रंदयतश्चाक्रं
दयऋि रघमानानापावेतात्र अथैवं विद्वान् य दपः प्रत्यानयति तेनापो वरुंधे तेनापां लोकं जयति ॥ ११ अथ
य एतस्त्रियावृशा दीः कल्याणीं चातिकल्याणीं च सा या कल्याणी सा श्रद्धा स य स्रुवमाकृतिं जुहोति
तेन श्रद्धामवरुंधे तेन श्रद्धां जयत्यथ यातिकल्याणी सा श्रद्धा स य उत्तरामाकृतिं जुहोति तेनाश्रद्धा

५

मवरुंधे तेनाश्रद्धां जयति ॥ १२ अथ य एनांस्तोन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिंगाक्षो दंडपाणिरस्थात्क्रोधो वै सो ऽत्र
स यक्षच्य परस्तानीयति निनयति तेन क्रोधमवरुंधे तेन क्रोधं जयति स य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तेन सर्
वं जयति सर्वमवरुंधे ॥ ३ ॥ ब्राह्मणं ॥ ४ ॥ जनको ह वैदेहः ॥ ब्राह्मणैर्वा वयाज्ञिः समाजगाम श्वेतकेतुना
रुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन तान्होवाच कथं कथमग्निहोत्रं जुहुथेति ॥ स होवा
च श्वेतकेतुरारुणेयः ॥ घर्मावेव संम्राडहमजस्रौ यशसा विष्यंदमानावन्यान्यस्मिन् जुहोमीति कथं तदि
त्यादित्यो वै घर्मस्तं ८ सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्मस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किं ८ स जयति य एवं जुहोत्य
जस्र एव श्रिया यशसा नवस्यतायाश्च देवतायाः सायुज्यं ८ सलोकतां जयतीति ॥ २ अथ होवाच सोम
शुष्मः सात्ययज्ञिः ॥ तेज एव संम्राजं देतं तेजसि जुहोमीति कथं तदित्यादित्यो वै तेजः ८ सायमग्नौ जु
३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

होम्यग्निवीतजस्रं प्रातरादित्ये जुहोमीति किं स भवति य एवं जुहोतीतीतज्जस्वी यशस्व्यन्नादो भवत्येतयो
र्देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयतीति ॥२॥ अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यदहमग्निमुद्धराण्यग्निहोत्र
मेव तदुद्धराम्यादित्यं वा अस्तं यंतं सर्वे देवा अनुयंतीति ते मे तमग्निमुद्धृतं दृष्ट्वा पावर्त्तीत्याहं पात्राणि
निर्णिज्यापवाप्याग्निहोत्रीं दोहयित्वा पश्यन्पश्यंस्तं पश्यामीति न त्वेदिष्टं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्या मीमा
ं सिष्ठा धेनुशतं ददामीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्र
त्युत्थायिनमित्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयां चकार ॥४॥ ते होचुः । अति वै नो ऽयं राजन्यबंधुरवादीद्धं तेन
ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयं स्मो राजन्यबंधुरसौ यद्यमुं वयं जयेम
कमजैष्मेति ब्रूयामाथ यद्यसावस्मान्जये ब्राह्मणान् राजन्यबंधुरजैषीदिति नो ब्रूयुर्मेदमाद्रियध्वमिति

४१ ४७

प

नद्वास्य जज्ञुरथ ह याज्ञवल्क्यो रथमास्थायानु प्रधावयां चकार ं ह आन्वाजगाम स होवाचाग्निहोत्रं या
ज्ञवल्क्या वेदि३ इत्यग्निहोत्रं सम्राडिति ॥ पतवापेत आहुती हुते उत्क्रामतः ॥ ते अंतरिक्षमाविशतस्ते अं
तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अंतरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामतः ॥ ते
दिवमाविशतः ॥ ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधं चंद्रमसमेव शुक्रामाहुतिं ते दिवं तर्पयत
स्ते तत आवर्त्तेते ॥ ते इमामाविशतः ॥ ते इमामेवाहवनीयं कुर्वाते अग्निं समिधमोषधीरेव शुक्रामाहुतिं ते इ
मां तर्पयतस्ते तत उत्क्रामतः ॥ ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्वाते जिह्वां समिधमन्नमेव
शुक्रामाहुतिं ते पुरुषं तर्पयतः स य एवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति ते तत उत्क्रामतः ॥ ते स्त्रि
यमाविशतः । तस्या उपस्थमेवाहवनीयं कुर्वाते धारकां समिधं धारका ह वै नामैषा तया ह वै प्रजापतिः

५८

प्रजाश्चरयांचकारारत एव सुश्लामाजतिंतस्त्रियैतर्प्ययतः स य एवं विद्वानित्युपनग्निहोत्रमे वाथ
कुर्लेत वतियस्तत पुत्रो जायातसलोकः प्रसुष्ठाय्येतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परमस्तीति हावाच तुस्मै
हयाज्ञवल्क्यो वरं ददौ साहावाच काममप्रश्न वै एवमेव यिया ज्ञवल्क्यास्मदिति ततो ब्रह्माजनकआसा॥११॥
ब्राह्मणं॥५॥ जनकोह वैदेह बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे सह गवां सहस्रमवरुंधन्नु वाचेतावा ब्राह्मणायो
ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति॥ स हावाच याज्ञवल्क्यः अर्वाचीरता इतिता हाचुस्त्वंस्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठो
सी ३ इति स हावाच नमो सु ब्रह्मिष्ठाय गोकामा एव वयं स्म इति॥२ ताहाचुः का न इमं प्रक्ष्यतीति स हावा
च विदग्धः शाकल्यो हमिति तंह प्रतिख्यायोवाच त्वां स्विच्छाकल्य ब्राह्मणा उल्मुकावक्षयणमक्रता ३
इति॥३ साहावाच। कति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव

नायं तितत यदिदं सर्वमादृदानायंति तस्मादादित्या इति।७ कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरे
विंद्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमस्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति।८ कतमे ते त्रयो दे
वा इति इम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोध्यर्ध
इति योयं पवत इति यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति॥१० स होवा
चा अननति प्रश्नां मा देवता मत्यप्राक्षीः पुरातिथ्ये मरिष्यसि न ते स्थीनि च न गृहान्प्राप्स्यंतीति स ह तथैव म
मार तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोस्थीन्यपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवं वित्परो भवति॥११
ब्राह्मणं॥ ६ पशुबंधेनयजातापत्नावा वैपशुबंधः स यत्पशुबंधेनयजातपशुमानस्मानीति तत्र गृह
षु याजतगृहस्य पश्व ब्र ह्म इतिततस्तु यवसयाजतस्तु य्य यक्षे पश्व ब्र ह्मइति जीयंतिहवैजुकाता

58

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्ये
व द वा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा या
ज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति स होवाच महिमान एवै
षामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रि
ꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ४ कतमे वसव इति। अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्य
श्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदꣳ सर्वं वासयन्ते तद्यदिदꣳ सर्वं वासयन्ते तस्माद्वसव इ
ति ५ कतमे रुद्रा इति। दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति त
द्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ६ कतम आदित्या इति। द्वादश मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदꣳ सर्वमाददा

थ्यथ हि पशव विध्येयस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ।१ तदाहुः। इष्टिः पशुबन्धा३ महायज्ञा३ इति महायज्ञ इति ह ब्रूया
दिष्टिं वै तर्हि पशुबन्धमकर्येनम अन्नतया इत्येनं ब्रूयात् ।२ तस्य प्रयाजा एव प्रातःसवनं अनुयाजास्तृतीयसवनं
पुरोडाशा एव माध्यंदिनꣳ सवनं ।३ तद्धैके वपायाꣳ हुतायां दक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं
तत्र ब्रूयाच्चहि र्दक्षिणा अयं प्राणोत्पादक्षिणा अनेषीन्न प्राणन दद्दह हैदं ध्ये वास्रामो वा बधिरो वा पक्षहतो
वा भविष्यतीति श्वारा ह तथैव स्यात्तु ध इन्द्रमेव कुर्यात् ।पुरोडाशेनाडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेदेतद्वो
वा अयं मध्यतः प्राण इममेवैतादेदं मध्यतः प्राणे दक्षिणाभिर्ईत्रियात्थेद्वे माध्यंदिनꣳ सवनं माध्यं
दिने वै सवने दक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेत् ।५ तदाहुः। अध्वर्यु
यह्नीक्षितस्य नानव नृयो व कल्पात ।कि न मदिह्वी त्रईत्पाव नृया द नृ दृꣳ दद्युर ध्वर्युर्यस्य प्रति प्रस्थाताव

५७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यजमानस्याग्नेयोग्नीषोमीयतानुयजमानोयजमानमनुष्टहोषपशावथ्या। सयपशुबंधेनयजाताग्नी
नावेतानुनसंवृत्कुरुतग्नीनोपुनर्संवतामनुयजमानोयजमानमनुष्टहोषपशावथ्यायुष्पोह्वावास्पिष
आत्मनिष्क्रयणोभवतिमा० सीयेतिहविनुद्धातायजमानस्याग्नेयस्तेयजमानमेवध्यसेयतियजमान० संक
ल्पयीतिपश्चैतिवाअन्येघग्निष्टुवृथामा० समयैतषांनातान्यामा० साशाविघातयस्पोवातनवंति।२ स
यत्पशुबंधेनयजाता। आत्मानमेवेतन्निष्क्रीणीतवीरेणवीरंवीरोहिपशुवीरायजमानएतदुहविपर
ममनाधेयन्मा० स० सपरमस्येवान्नाधस्याआभवतितेविसंवत्सरानानीजानमतीयादायावेसंवत्सर
आयुरवेतदमृतमात्मन्धत्ते। ३। ब्राह्मणी॥ हविर्यज्ञविधेर्हवाअन्यःपशुबंधः। सवविधेन्यःसाहैषद्धवि
र्यज्ञविधेयस्मिन्व्रतमुपनयतियस्मिन्नपःप्रणयतियस्मिन्नूर्सपात्रंनिनयतियस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमय

होतावामैत्रावरुणश्वब्रह्माचाग्नीध्रश्चैतेवा एष षड्ढोता तमनुकुत्सषड्ढोतारं जुहोत्येकामाकूतिंत्वा
पंचवा ज्याघो पृष्ठ मंत्रः रित्नमात्मां गे र्यज्ञं पृथिवी० शरीरैः। ग्रावस्पातच्छिद्रयावाचाछिद्रयाकुकादिविदवा
पृथ्व० होत्रामिरयश्वाहुतिमिवदीत्वा होतदाकुः। अध्वर्यायिद्दीक्षितस्यनानवपृथ्यावकल्पातांकिनभव
पृथ्यमवनेष्वसीतिसयहृदयस्थलेनवरंतिसाहविनस्यावपृथ्यो। ७ मधुकाहस्माह पैंग्यः। विसोमेनवाए
कपशुबंधेनयजातेतससोमेनिकदिविविसोमआसीत्त्रं गायत्रीवयान्नृचाहरत्तस्ययत्पर्णमछिद्यततत्पर्ण
स्यपर्णत्वमितिवाएतद्ब्राह्मणमुपघातविसोमेनवाएकपशुबंधेनयजातेतससोमेनाकस्साहैषविसोमन
पशुबंधेनयजातेयोन्यैपालाशाशाद्यूपंकुरुतथाहैषससोमेनपशुबंधेनयजातेयःपालाशंयूपंकुरुते
तस्मात्पालाशमेवयूपंकुर्वीत। ८। ब्राह्मणी। ८ सयएषवज्रुसारः। सहापशव्यस्तस्मात्रादृशंपशुकामोयूप

(8)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नकुर्वीताथयएषफल्गुप्रासदःसहपर्णायस्मात्त्वादृशंपशुकामोयूपंकुर्वीत॥२॥अथयस्यैतद्वृक्षस्यसतः।
मूलेईवायेंतवतिसहकपोतीनामसयोऽदृतादृशंयूपंकुरुतेपुराह्यायुषोमुंलोकमेतितस्मात्त्वादृशमा
युष्कामोयूपंनकुर्वीत॥३॥अथयएषआनतःउपरिष्टादुपनातामध्येसाशनायिरूपंसायाहतादृशं
यूपंकुरुतेशनायुकाहास्यप्रजायन्तिवंतितस्मात्त्वादृशमन्नाद्यकामोयूपंनकुर्वीताथयएषआनतउप
रिष्टादुपनातामध्येसोन्नाद्यस्यरूपंतस्मात्त्वादृशमन्नाद्यकामोयूपंकुर्वीत॥४॥ब्राह्मणं॥९॥सयत्पशुना
यक्ष्यमाणः॥एकारत्निंयूपंकुरुतइममेवतेनलोकंजयत्यथयद्व्यरत्निमंतरिक्षलोकमेवतेनजय
त्यथयत्र्यरत्निंदिवमेवतेनजयत्यथयच्चतुररत्निंदिशएवतेनजयतिसवाएषत्र्यरत्निर्वाचतुररत्नि
र्वापिशुबंधयूपोनवत्यथयातकुर्ध्वस्तोमःसोम्यस्यैवसोध्वरस्यात्रतदाक्रुःयजेदाज्यपानामेनाइतियजेदित्या
५१

चक्रंवाकौलालचक्रंवाप्रतिष्ठितंक्रोदादवष्टेह्वेमेलोकाअध्रुवाअप्रतिष्ठिताआसुः॥१॥सहप्रजापतिरीक्षां
चक्रेकथंन्विमेलोकाध्रुवाःप्रतिष्ठिताःस्युरितिसएतैश्चैवपर्वतैर्नदीभिश्चेमामदृंहद्वयोभिश्चमरीचिभि
श्चान्तरिक्षंजीमूतैश्चनक्षत्रैश्चदिवं॥२॥समहइतिव्याहरत्।पशवोवैमहस्तस्माद्यस्यैतेबहवोभवंतिभूयि
ष्ठंमस्यकुलेमहीयंतेबहवोहवाअस्यैतेभवंतिभूयिष्ठंहास्यकुलेमहीयंतेतस्माद्यद्येनमायतना
द्बाधरन्वाप्रवायाप्येयुरग्निहोत्रंजुह्वामहइत्युपतिष्ठेतप्रतिप्रजयापशुभिस्तिष्ठतिनायतनाच्यवते
३ब्राह्मणं॥११॥चत्वारोहवाअग्नयःआहितउद्धृतःप्रहृतोविहृतोयमेवलोकआहितोंतरिक्षलोकउद्धृ
तोद्यौःप्रहृतोदिशोविहृताअग्निरेवाहितोवायुरुद्धृतआदित्यःप्रहृतश्चंद्रमाविहृतोगार्हपत्यएवा
हितआहवनीयउद्धृतोथयमेतमाहवनीयात्प्रांचंप्रणयंतिसप्रहृतोथयमेतमुदंचंपशुश्रपणाय
५२ (३१)

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृष्ठ तु रुषीकाणात यज्ञस्य यद्दाज्ञनागो किमृत ते पुरुषस्य कुर्याᳪ स्यादिति यावद्धैताग्निᳪ स्वेनभागधायेना
ननिर्नजंत्य निर्नक्तो विसतावन्मन्यातेथय देवतᳪ स्वेनभागधेयेन निर्नजत्यथैव स निर्नक्तो मन्यात सय
वितद्धो ताच्चाहास्मारक्षः सᳪसृजतादिविति तादनᳪ स्वेनभागधेयेन निर्नेजति।२ एतावद्धैपशोः संज्ञप्यमा
नस्या हृदयᳪ शुक्समवैति हृदयाद्धूलीत घे स हृदयेन पशुᳪ अपयैति पुनः पशुᳪ शुगनु विष्वंदितपा
श्यति एवेन काष्ठप्र हृधप्रपायतू।३ उपस्तृणीत आज्यं तत्स्थिथ्यस्थरूपं काराति हिरण्यशकलमवदक्षाति
तदग्नेरूपंकाराति वपामवदक्षाति तदंतरिक्षस्यरूपं काराति हिरण्यशकलमवदक्षाति तद्दादिव्यस्य
रूपंकारात्पथ्य यदुपरिष्टादभिघारयति तद्दिवोरूपंकाराति सा वा एषा पंचावत्ता वपा भवति पांक्तोय
ज्ञः पांक्तः पशुः पंचर्तवः संवत्सरस्य तस्मात्पंचावत्ता वपा भवति।४ ब्राह्मणं॥१० तद्यथा हा वा इदᳪ रय

प

हरेति यं स्वापयुङ्कः स द्विद्वत स्मात्प्रहार्यग्नौ पशुबंधेन यजेत॥१॥ ब्राह्मणं॥२॥ तदाहुः। किंदेवत्य एषपशुः
स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः प्रजापतिर्वा एतमग्रे पशुमपश्यत्तस्मात्प्राजापत्य एवैष पशुः स्यादिति।१ अथो आ
प्याहुः।सौर्य एवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्तमित पशाववबध्नाति बध्नात्यकान्यथा गोष्ठमकᳪ उत्तम
समायंति तस्मात्सौर्य एवैष पशुः स्यादिति।२ अथो अप्याहुः। ऐंद्राग्न एवैष पशुः स्यादित्येतौ वा देवाता अन्व
न्याद् वा यद्धा स्त्रियिजात पारयत एव यदिमहसायजात पारयत एव तस्मादैंद्राग्न एवैष पशुः स्यादिति।
३ प्राण एव पशुबंधः तस्माद्यावज्जीवति नास्यान्यः पशुर्नामीष्टे बध्नाद्यस्मिन्नेतत्तद्वेति।४ स ह प्रजापति
रग्निमुवाचा। यजे त्वया बालनाशति नेति हा वाच वायुं ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजे त्वया बाल नाशति ने
ति हा वाच पुरुषं ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच यजे त्वया बाल नाशति नेति हा वाच पशुन्ब्रूहीति स ह पशु

52

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वावयजेयुष्मातिरावालन्नाइति नेति हाक्तुश्चंद्रमसं ब्रूहीति स ह चंद्रमसमुवाच यजेय त्वयाग्नालन्नाइति न
तिहोवाचादित्यं ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजेय त्वयाग्नालन्नाइति तथेति होवाच स्थतरात नाचीकमं तकिंचु
मएतेषुस्यादितिय घ कामयेया इति तथेति तमालन्न तमोस्थायं पशुरालब्धः संज्ञप्तो स्थय त्वमेताद्विराप्रीति
राप्रीणा त्वघादनमेताद्विराप्रीति राप्रीणा त्वस्मादाप्रिया नाम तस्मादुपशु ७ संज्ञप्तं ब्रूयाद्धोतानुयुङ्क्ते
मितिस्या वैतमेव मेधेनेष्ट्वा लोकं जयति तावंतमपानेन जयति। एतं प्राची दिक्। प्राणे त्वनुप्राणत्प्राणने
वास्मिंस्तद्दधात्वं दक्षिणा दिग्व्याने त्वनुप्राणद्व्यानमेवास्मिंस्तद्दधात्वं प्रतीची दिगपाने त्वनुप्राणदपा
नमेवास्मिंस्तद्दधात्वमुदीची दिगुदाने त्वनुप्राणदुदानमेवास्मिंस्तद्दधात्वमूर्ध्वा दिक्समाने त्वनुप्राणत्स
मानमेवास्मिंस्तद्दधात्तस्मादुपवृंजात मसंत्वनाविपंच ब्राह्मणा ब्रूयाद्दित्वेनमनुप्राणीतेति यद्धता

५२

प

न्न ब्रिंददपि स्वयमेवानुपरिक्रामन्ननुप्राण्यात्स सर्वमायुरेत्या हि वजरायेर्जीवति। घ स प्राणमेवाग्नेरा
दत्त तस्मादेष नानुपध्माता नानुपज्वलितो ज्वलत्यात्तो ह्यस्य प्राणमाहा वै द्विषाता भ्रातृव्यस्य प्राणं दत्ते य ए
वं वेद ।७ रूपमेव छायाया आदत्त तस्मादेतस्य लेलयतश्च विवा पश्यत्येवं तिन चैनं पश्यंत्यात्तं ७ ह्यस्य रूपमाहवै
द्विषाता भ्रातृव्यस्य रूपं दत्ते य एवं वेद ।८ चित्तमेव पुरुषस्या दत्त दैं तस्मादाहुर्देवचित्तं चावतु मा मनुष्यचि
त्तमित्यात्तं ७ ह्यस्य चित्तमाहवै द्विषाता भ्रातृव्यस्य चित्तं दत्ते य एवं वेद ।९ चक्षुरेव पश्यतामादत्त तस्माद
त्वाक रूपमाना इवैव न जानंत्यथ य देवो पजिघ्रंस्य यजानंत्यात्तं ७ ह्येषां चक्षुरादहा वै द्विषाता भ्रातृव्यस्य
चक्षुर्दत्ते य एवं वेद ।१० तामेव चंद्रमस आदत्त तस्मादेतयोः सदृशयोः सतोर्नतरां चंद्रमास्ताद्याभ
त्वा ह्यस्य तामाहवै द्विषाता भ्रातृव्यस्य तां दत्ते य एवं वेद तद्यदादत्त तस्मादादित्यः ।११ ब्राह्मणं ॥१३॥ कथि

53

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गृहपती नामुद्दा संम्राट् दुघा ८ शार्दूला जघान सहसमत्रिण आमंत्रयांचक्रे कद्द प्रायश्चित्तिरिति ताहाचु
र्नदद्द प्रायश्चित्तिरस्मि खंडिक एवो ऋारिरस्य प्रायश्चित्तिं विदस उत एनाद्दक्षिव कामयात त अपापीयइति।
साहा वाचा अं ग्रहीत ड्डीङ्कीमस्य स्पामिम यघद्द मेव स्तिसमा स्थामियघ मामारयिष्यति यज्ञं क्षिरष्ट
मनुविक्रस्यइति।२ सहदत्य स्मायया वाजगामा त८द्द प्रतिरथा यावाचयं वेतान्य वाजिनानि मृगेभ्रुतवंस्य
थेषां दृष्टीर पित्रीर्यपचा माह त्समानिनं मयीवास्था बधमित्येव मेद्द मध्वाषाम्यवस्थैत्वं २ मिति।३ न ताहा
वाचा संम्राट् दुघां विमलगवः शार्दूलो वधी अय घद्द मेव स्पामिस मास्पामि यघुमामारयिष्यसि यज्ञं
बिलष्ट मनु विक्रस्यइति।४।साहा वाचा आमंत्रणीया चामंत्रयाइति तान्हामंत्र्या कथयघमै बव्ह्याम्य मुष्यै
एवदं प्रज्ञात विष्य सि तिनमम लोकी चदेंतविष्या मियघद्द वा अस्मैन वच्यामि मामेवेदं प्रज्ञात विष्यति नासु
५५

ष्य लोकी चास्मो नविष्यतीति ताहानुमातिगवोवाचायं वावुद्दात्रि यस्य लोक इति साहा वाच वूस्याम्येवाग्न
वेरात्राया हूयस्यइति।५ तस्मा धउाहेत दुवाचास्मृती ऊँ वान्यामाजातति ब्रूता स्मातसंम्राड्दुघाध्यादितिवेद
त्रे मनस्तृणोमिस्वाहा स्वयान्निवद्भुस्तृणोमिस्वाहा वातात्रे प्राणं स्तृणोमिस्वाहा दिग्भ्यस्त्वा श्रोत्रं६ स्तृणोमिस्वा
हाप्यस्त्वा लोहितं७ स्तृणोमिस्वाहा पृथिव्यै ते शरीरं८ स्तृणोमिस्वाहा देवस्पर्श्यान्यामाजातति ब्रूता स्मातसंम्राड्
५५ दुघाध्यादिति ततो हवसउच्चसमाद्द केशिनी रावमाचस्यतद्दि प्रजांयंताहा। ब्राह्मणं।।४।। चतुर्थीः प्र ५५
पाठकः समाप्तः।। ।।छ।। कंडिका।।१०२ एवं कांडकंडिकासंख्या ४३७।। ब्राह्मणानि।।४२।। इत्यष्टाध्यायीना
मएकादशो कांडं समाप्तं।। ।।छ।। ।।श्रीः।। ।।छ।। श्रीरस्तु।। ।।छ।। ।।कल्याणमस्तु।। मंगलं महती श्रियः।। ।।छ।।
[redacted]
५५

KKSU LIBRARY RAMTEK 441106 Dist Nagpur
M-1121

55

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=25.08.20 14:30
,TRANSFERRED=2020/08/25 at 14:37:22
,PAGES=54
,TYPE=STD
,NAME=S0003543
,Book Name=M-1121-SHATPANTH BRAHAMAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection